

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

LAMİƏ TALİB qızı ƏHMƏDZADƏ

XXI ƏSRDƏ ABŞ-ÇİN İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ

HSM-060213- Beynəlxalq münasibətlər tarixi və nəzəriyyəsi

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: *M.M.Əliyev*
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKİ- 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	4 -10
I FƏSİL. XXI əsrin ilk onilliyində münasibətlərin inkişafı.....	11 -38
1.1 ABŞ-Çin iqtisadi əlaqələri tarixində.....	11-20
1.2 İqtisadi münasibətlərin inkişafında yeni istiqamətlər.....	20- 26
1.3 ŞƏT və ABŞ-Çin iqtisadi münasibətləri	27- 38
II FƏSİL. Son onillikdə ABŞ-Çin iqtisadi münasibətlərinin inkişafı	38-61
2.1 İqtisadi əlaqələrdə böhranın əmələ gəlməsi.....	38-43
2.2 ABŞ-Çin ticarət müharibələri.....	43-51
2.3 Çinin “Bir Kəmər Bir Yol” layihəsində amerikan aksenti	51-61
NƏTİCƏ.....	61 -63
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	63-70

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİ	Avropa İttifaqı
ATƏT	Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
ÇXR	Çin Xalq Respublikası
KTMT	Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
NAFTA	Şimali Amerika Azad Ticarət Assosiasiyası
NATO	Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı
OBOR	Bir Kəmərlər Bir Yol
RATS	Regional Antiterror Təşkilatı Strukturu
ŞƏT	Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Amerika Birləşmiş Ştatları və Çin Xalq Respublikası dünya geosiyasetinin ən nüfuzlu geosiyasi aktorlarındanındır. Bu iki dövlət arasındakı münasibətlərdəki fərqli tendensiyalar dünya geosiyasetinə müxtəlif dərəcələrdə təsir qüvvəsinə malikdir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Uzaq Şərqdə müstəqillik qazanan Çin Xalq Respublikası dünyanın yeni qütbünü təşkil edirdi. Sürətli inkişaf, fərqli dövlət idarəçiliyi və çoxsaylı əhalisi ilə Çin Xalq Respublikası dünyanın diqqət mərkəzində idi. ÇXR-in sürətli inkişafı, dünyaya integrasiyası, iqtisadi, siyasi gücünün artması ABŞ-ın narahatlığı üçün zəmin yaradırdı. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dünya geosiyasetində Çin iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən sürətlə inkişaf edən dövlətə çevrildi. Bu dövrdə SSRİ-nin dağılması ilə iki qütblü dünyanın dağılmasından sonra ABŞ üçün ikinci bir rəqib - Çin Xalq Respublikası meydana gəlmişdi. ABŞ üçün Çin hərbi, iqtisadi və siyasi baxımdan əks mövqeni əks etdirən və qarşı cəbhədə duran qüdrətli bir aktor rolunu oynayırdı. Çin SSRİ ilə müqayisədə ABŞ üçün daha güclü rəqim hesab olunurdu. Çünki SSRİ hərbi gücü kifayət qədər olan lakin iqtisadi cəhətdən ABŞ ilə rəqib hesab olunmayan bir dövlət idi. ÇXR isə inkişaf xəttinə baxdıqda, ABŞ üçün həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan təhlükə təhdidi idi. ABŞ və Çin arasındakı münasibətlər həm də ABŞ üçün ona görə təhlükə xarakteri daşıyırdı ki, Çin keçmiş dövrlərdən fərqli olaraq, dünyaya integrasiya üzrə xarici siyasət həyata keçirirdi. ÇXR-in xarici siyasətində artıq dünyaya integrasiya, liberal ticarət əlaqələrində mühüm rol oynamışdır. Bu gedişatların təhlili dünya geosiyasi proseslərini anlamaq üçün vacibdir.

Çin hər nə qədər dünyaya integrasiya və inkişaf, liberallaşma və islahatları əlində əsas tutsa da bu dünyanın ən liberal dövləti kimi tanınan ABŞ üçün təhlükənin artması demək idi. ABŞ hər vəchlə bu regionda öz güc və nüfuzunun qorunması, Çinin bu regiondakı nüfuzunun artmasına mane olurdu. Müxtəlif illərdə bu tərəflər arasında iqtisadi əməkdaşlıq, hərbi və siyasi ortaqlıq özünü göstərsə də, ABŞ-Çin

münasibətlərində rəqabət və qarşıdurma daha aktualdır. Çinin qloballaşma meyilləri bu münasibətlərin inkişafında onun həm müsbət, həm də mənfi tendensiya üzrə inkişafını da özündə ehtiva edir. Çin və ABŞ arasındakı münasibətlərin formalaşmasında regiondakı cari münasibətlər və tərəflərin bu məsələlərə münasibətdə durduqları mövqe də təsir etməkdədir. Sintizyan-Uyğur Muxtar Vilayəti, Tayvan problemi və bunun kimi hər iki tərəfin maraqlarının toqquşduğu məsələlərdə müxtəlif vaxtlarda tərəflər qarşıdurmaya və kompromisə getmişlər. Bu münasibətlərin analizi ABŞ-Çin siyasi, iqtisadi münasibətlərinin inkişafını anlamaq üçün mütləqdir.

Çin və ABŞ arasındakı münasibətlərə Çinin Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatında, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatlara qoşulması ilə qloballaşma prosesinin parçasına çevrilməsi də təsir etmişdir. Eyni zamanda ABŞ-ın regionda marağında olduğu logistika, yükdaşıma və enerji təhlükəsizliyi məsələlərinə qarşı Çinin irəli sürdüyü tarixi İpək Yolu layihəsinin müasir modeli hesab olunan “Bir Kəmər Bir Yol” layihəsi iki tərəf arasındakı münasibətlərin müasir dövrdə formalaşmasının əsas istiqaməti idi. Xüsusilə Çinin iqtisadi sıçrayışı, beynəlxalq layihələr və dünya geosiyasətində güclənməsi, ABŞ üçün Çinin mövqeyini tərəfdaşdan rəqibə çevrilməsi ilə nəticələndi. Bunun nəticəsi kimi ABŞ-Çin ticarət müharibələri ilə nəticələnən gərginliyin tətqiqi aktuallıq daşımaqdadır.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi. Dissertasiya işinin yazılmasında bu sahəyə aid olan əsərlərin təhlili geniş əhəmiyyət kəsb etmişdir. Araşdırma göstərmişdir ki, ABŞ-Çin əlaqələrini özündə əks etdirən azərbaycan dilində ədəbiyyatlara nadir rast gəlinir. Azərbaycan dilində beynəlxalq münasibətləri özündə ümumi şəkildə ehtiva edən ədəbiyyatlarda ABŞ-Çin münasibətləri ilə bağlı hissələrə rast gəlinir. Lakin mövzunun təhlili üçün ingilis, rus, alman və türk dillərində kifayət qədər ədəbiyyat mövcuddur. Xüsusilə rus dilli mənbələrin istifadəsi tədqiqat işinin yazılmasında çoxluq təşkil etmişdir.

Dissertasiya işində ABŞ-Çin münasibətləri XVIII əsrdən başlayaraq XXI əsrə qədərki dövrlərə istinad edilərək təhlil edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas xronoloji dövrü XXI əsr olsa da, hadisələrin təhlili üçün problemlərin daha yaxşı aydınlaşdırılması üçün daha qədim zamanlarda cərəyan edən əlaqəli hadisələrin analizinə də yer verilmişdir.

ABŞ-Çin arasındakı münasibətlərin tarixi xronologiyası müxtəlif mərhələlərlə əhatə olunub. İlk mərhələ kimi ÇXR-in müstəqil bir dövlət kimi yaranmasına qədərki dövrü göstərmək mümkündür. Bu dövrə qədər iki tərəf arasındakı münasibətlər müstəqil və rəsmi səviyyədə olmamışdır, Çin kommunistləri ABŞ ilə əlaqə qurmuşlar.

İkinci mərhələ kimi 1949-cu ilə qədər olan mərhələni göstərməlidir. Bu dövrdə ÇXR-in yaranması ilə ilkin dövrlərdə iki tərəf arasında münasibətlərin qurulması üçün şərait yaransa da, bu dövrü əsasən gərgin və ziddiyyətli münasibətlərin ən yüksək səviyyədə olduğu dövr kimi qeyd etmək mümkündür.

XX əsrin 70-ci illər tərəflər arasında diplomatik münasibətlərin qurulması, iqtisadi, siyasi əlaqələrin yaranması və təşəkkülü ilə əhatələnən dövrüdür. Bu dövrdə də aktual gərginliklər və ziddiyyətlər mövcud olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq ABŞ-Çin arasındakı münasibətlər öncəki dövrlərdən daha yumşaq və səmərəli keçmişdir.

Tədqiqatın əsas xronoloji dövrünü əhatə edən müasir dövr əsasən SSRİ-nin dağılması və Soyuq müharibənin bitməsindən sonrakı dövrü əhatə edir. Mövzunun aktullağını əhatə edən XXI əsrdəki münasibətlər daha dinamik və müxtəlif istiqamətli inkişaf tendensiyaları ilə müşahidə olunan dövrüdür. Ümumiyyətlə mövzunun tədqiqatı zamanı istifadə olunan ədəbiyyatlarda bir çox dillərdə bu mövzunun təhlil edildiyini görmək mümkündür. Xüsusilə neytral ədəbiyyatların da çoxluğu diqqət çəkir. Bu da onu göstərir ki, ABŞ-Çin arasındakı münasibətlərin inkişafı bütün dünya siyasi elmi üçün maraqlı tədqiqat predmentidir.

Tədqiqat işində rus dilli mənbələrə üstünlük verilməsinin səbəbi iki tərəf arasındakı münasibətləri araşdıran neytral tərəfin olmasıdır. Rus dilli ədəbiyyatlarda ABŞ-Çin münasibətlərinin gizli və məxfi cəhətləri də analiz olunmuşdur. Eyni zamanda bu alman dilli ədəbiyyatlar üçün də aktualdır.

ABŞ-Çin münasibətlərinə dair görkəmli alim Y.Rüstəmovun əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Onun Z.Bjezinski ilə qiyabi söhbətlərinə əsaslanan kitabında da bu fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycanlı alimlərin ədəbiyyatlarında daha çox ABŞ və ÇXR-in xarici siyasətləri ayrı-ayrılıqda analiz olunur və tədqiq edilir.

Rus dilli ədəbiyyatda istinadlar daha çox məşhur rus tarixçisi və çinşünas Y.Berqerin əsərlərinə edilmişdir. Bu əsərlər ABŞ-Çin münasibətlərini müxtəlif paradigmalardan ölçmüş və eyni zamanda siyasi, iqtisadi, sosial münasibətləri müxtəlif zaman kəsiyində tədqiq etmişdir.

Türk ədəbiyyatında daha çox F.Armaoğlunun əsərlərinə istinad etmək mümkündür. Onun məqalələr toplusunda da və kitablarında XXI əsrdə ABŞ-Çin münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın mənbə bazası. Dissertasiya işinin tərtib olunması zamanı müxtəlif zəngin ədəbiyyat mənbələrindən istifadə olunmuşdur. Bu mənbələri bir neçə qrupda birləşdirmək mümkündür. Bunlara elmi ədəbiyyatlar, dövrü mətbuat, arxiv materialları, rəsmi sənədlər və internet resursları daxildir.

Elmi ədəbiyyatlarda ABŞ-Çin iqtisadi münasibətləri XVIII əsrdən XXI əsrə qədər müxtəlif dövrləri əhatə edir. Bu ədəbiyyatlar xarici siyasətin forma və xarakterini müəyyənləşdirir. İstifadə olunan elmi ədəbiyyatlar tərəflər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tarixi xronoloji əsasları, xarici siyasət strategiyaları, münasibətlərin inkişaf tendensiyalarını əks etdirir. Eyni zamanda elmi ədəbiyyatlarda ABŞ-Çin münasibətlərinin inkişaf tendensiyalarına dünyada gedən geosiyasi proseslərin və geosiyasi proseslərə təsiri də öz əksini tapır. Bu münasibətlərə digər dövlətlərin münasibətləri də müxtəlif aspektlərdən elmi ədəbiyyatlarda göstərilir.

Dövri mətbuatda ABŞ və ÇXR-in nümayəndələrinin xarici siyasət xəttini yerinə yetirərkən həyata keçirdiyi səfərlər, görüşlər, beynəlxalq təşkilatlardakı çıxışları, qarşılıqlı əməkdaşlıq, iqtisadi və siyasi sahədə əldə olumuş nəaliyyətlərlə tanışlıq, həmçinin iqtisadi və siyasi sahə ilə əlaqəli olan digər məsələlərin həllindəki məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Arxiv materiallarına istinad edərkən əsasən ABŞ və ÇXR arxivləriindən eləcə də, rus arxivlərindən onlayn qaydada internet resursu kimi istifadə olunmuşdur. Bu mənbələrdə tərəflərin qəbul etdiyi rəsmi qərarlar, sənədlər, bəyanatlar öz əksini tapmışdır. ABŞ administrasiyası və ÇXR hakimiyyəti nümayəndələrinin bəyanatları, çıxışları, onların səfərlər zamanı qeydləri və eləcə də, beynəlxalq təşkilatların sammitlərində, konfranslarında çıxışları da bu silsilədənndir. Tərəflərin imzaladığı rəsmi müqavilələr, bir-birlərinə göndərdikləri notalar arxiv materialları hesab oluna bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin başlıca məqsədi XXI əsrdə ABŞ-Çin iqtisadi münasibətlərini tədqiq etməkdir. Bu münasibətlər tədqiqat işinin adına uyğun olaraq əsasən iqtisadi istiqamətə yönəlsə də, tədqiqat işində siyasi, iqtisadi, sosial istiqamətlər də nəzərdən keçirilmişdir. Tədqiqat işinin məqsədini tam əhatə etmək üçün əsasən aşağıdakı istiqamətlər əsas tutulmuşdur:

- ABŞ-Çin arasındakı iqtisadi münasibətlərin tarixinə nəzər salaraq, bu münasibətlərin təşəkkülünün müasir dövrdə baş verən hadisələrin gedişatına təsirini müəyyənləşdirmək;
- ABŞ-Çin münasibətlərini daha detallı anlamaq üçün ABŞ-ın Şərq siyasətini və ÇXR-in Qərb siyasəti tədqiq edilmişdir. Xüsusilə qloballaşma prosesinə ABŞ-ın mövqeyi və Çinin bu prosesin parçasına çevrilməsi tərəflər arasındakı münasibətlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.
- Tədqiqat işində ABŞ prezidentlərinin ÇXR siyasətləri dövrlərə uyğun olaraq analiz edilmişdir. Əsasən ikinci fəsildə Donald Trumpın hakimiyyətə gəlməsi

ilə qarşıdurma və gərginliyin artmasının ikitərəfli münasibətlərə təsiri öz əksini tapmışdır.

- ÇXR-in dünyaya integrasiyasının nəticəsi kimi yüksələn Çin iqtisadiyyatının ABŞ iqtisadiyyatının rəqibinə çevrilməsi və bunun fonunda meydana çıxan ticarət müharibələri tədqiq edilmişdir.
- Çinin “Bir Kəmər Bir Yol” təşəbbüsünün və geosiyasi aktorların bu təşəbbüsdə iştirakının iki tərəfli münasibətlərə təsiri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın obyekti XXI əsrdə ABŞ və Çin arasında mövcud olan siyasi-iqtisadi münasibətlərdir.

Tədqiqatın predmeti ABŞ və Çin arasında siyasi münasibətlər, iqtisadi, elmi-texniki əməkdaşlıq, o cümlədən mədəni əməkdaşlığın inkişaf dinamikasının öyrənilməsidir

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi XX- XXI əsrin əvvəllərini əhatə edir. XX əsrə aid olan xronoloji çərçivə ikitərəfli münasibətlərin rəsmi şəkildə təşəkkülünü, XXI əsrdə aid olan hissə isə bu tərəflər arasındakı cari müasir dövrü əhatə edən münasibətlərin formalaşmasını özündə ehtiva edir.

Tədqiqatın metodoloji əsası və metodları. Tədqiqat işinin metodoloji əsasını elmi-nəzəri yanaşmalar təşkil edir. Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məsələni tədqiq edərkən nəzəri yanaşma metodu əsas götürülmüşdür və tarixilik, sistemlilik, obyektivlik, ümumimləşdirmə kimi metodlardan istifadə olunmuşdur. Tarixilik prinsipinə əməl olunaraq elmi nəticə çıxarılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- İkitərəfli münasibətlərə dair geniş ədəbi mənbələrdən istifadə olunaraq, müqayisəli analizin aparılması;
- Daha öncə bu mövzuda azərbaycan dilində olan ədəbiyyatların olmaması;

- Dissertasiya işinin xronologiyasını əhatə edən dövrlərə uyğun daha öncə dissertasiyaların yazılmaması;
- Diplomatik-siyasi münasibətlər siyasi sənədlər əsasında təhlil edilmişdir, onların forma və mahiyyəti araşdırılmışdır;

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən XXI əsr ABŞ-Çin münasibətlərinə dair kitabların, dərsliklərin, əsərlərin yazılmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 2 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. 2 fəsil 6 yarım fəslə əhatə edir.

I FƏSİL. I Fəsil. XXI əsrin ilk onilliyində münasibətlərin inkişafı

1.1 ABŞ-Çin iqtisadi əlaqələri tarixindən

XVIII əsrdən etibarən müasir dünyanın iki güc mərkəzi olan ABŞ və Çin arasındakı münasibətlər təşəkkül tapmağa başlamışdır. Bu münasibətlər dövlət səviyyəsində və rəsmi şəkildə olmamışdır. 1949-cu ildə Asiyanın Şərqində Çin Xalq Respublikasının yaranması ilə ikitərəfli münasibətlərin dövlətlərarası səviyyədə formalaşması başlamışdır. XX əsrdə də müasir dövrdə olduğu kimi ABŞ dünyanın nəhəng iqtisadi və siyasi gücü kimi xarakterizə olunur. Qərbin ən liberal iqtisadiyyatına malik ölkəsi olan ABŞ dünyanın bütün ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin qurulmasında maraqlı idi. Eyni zamanda bu dövlət regional partnyorluqların yaradılmasında çıxış edir və çoxtərəfli əməkdaşlıqların qurulmasını təmin edirdi. 1949-cu ildə Çin Xalq Respublikasının öz müstəqilliyini elan etməsi ilə ABŞ-ın Asiya-Sakit okeanı regionu ölkələri ilə partnyorluğunda yeni subyekt - Çin meydana gəldi.

ABŞ-Çin arasındakı tarixi iqtisadi əlaqələr XVIII əsrdə mal və əmtəənin mübadiləsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu münasibətlərin yüksələn xətt üzrə inkişafına nəzər saldıqda XIX əsrin əvvəllərində iki tərəf arasındakı münasibətlər ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. XIX əsrin əvvəlləri ABŞ-Çin arasındakı ticarət dövriyyəsinin ən yüksək olduğu dövr kimi xarakterizə olunur. Bu iki ölkə arasındakı ticarət dövriyyəsi ümumi dünya ölkələri arasında olan ticarət dövriyyəsində liderliyi əldə etmişdir.

İki tərəfli münasibətlər çərçivəsində 1845-ci ildə ABŞ və Çin arasında imzalanan Vanqiya müqaviləsi imzalanmışdır. Bu müqaviləni ABŞ tərəfindən prezident Con Tayler və Çin İmperiyasının Qun sülaləsinin ali rəhbərliyi imzalamışdır. Tərəflərin təşəbbüsü ilə imzalanan bu müqavilə iki tərəf arasında sülh, dostluq və ticarət müqaviləsi kimi xarakterizə olunurdu. Müqaviləyə əsasən birgə əməkdaşlıq, iqtisadi əlaqələrin inkişafı və ticarət tariflərində qarışıqlı anlaşıma nəzərdə tutulurdu [55]. Müqavilə iki tərəf arasındakı münasibətlərin formalaşmasında müsbət addım hesab olunurdu. Lakin Çində qısa müddət sonra Kommunizm

hakimiyyəti bərqərar oldu və bununla da münasibətlərin inkişafı üçün bu müqavilə öz səmərəliliyini itirmiş oldu.

Çində kommunizmin hakimiyyətə gəlməsinə baxmayaraq ABŞ bu hakimiyyətlə olan münasibətlərdə radikal çıxışlar etmirdi. İlk dövrlərdə ABŞ-ın xarici siyasətində kommunist Çin ilə münasibətlərin pozitiv tendensiyası öz əksini tapırdı. Avropanın radikal fikirlərindən fərqli olaraq, ABŞ “açıq qapılar” siyasətində əsaslanaraq davam edirdi. Çin tərəfi isə bu münasibətlərə öz cavab reaksiyasını gecikdirir və yaxud neytral qalması üstün tuturdu. ABŞ prezidenti Uilyam MakKinli Çinlə olan xarici iqtisadi əlaqələrində əməkdaşlığa olan marağını göstərməkdə və qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin inkişafının hər iki tərəf üçün səmərəli olacağını deməkdə maraqlı olsa da, Çin tərəfindən heç bir müsbət cavab almamışdır.

XX əsrin əvvəllərində “Böyük Qıtlıq” dönmində ABŞ Çinə öz dəstəyini göstərməkdə idi. 1920-ci ildə ABŞ Çinə öz ərzaq dəstəyini göstərmişdir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ prezidenti Herbert Huver və Franklin Ruzveltin hakimiyyəti illərində ABŞ-ın xarici siyasətində Çinə çox sayda sosial yardım proqramları öz əksini tapırdı. Xüsusilə ərzaq yardımını bu sosial proqramların əsasını təşkil edirdi. ABŞ Çində Çay Kay-şekin hakimiyyətini dəstəkləyir və anti-kommunist mövqedən çıxış etmirdi.

ÇXR-də Mao Zedunun rəhbərliyə gəlməsi ilə ikitərəfli münasibətlərdə tendensiya dəyişmiş oldu. Mao Zedunun ali hakimiyyəti ABŞ ilə olan münasibətlərin mövcudluğunun aradan qalxmasına səbəb oldu. Bu dövr iki dövlət arasında soyuq münasibətlərin olması ilə xarakterizə olunsa da, mövcud cari münasibətlərin pozulması ilə nəticələndi.

ÇXR-də hakimiyyətə gələn Mao Zedunun dəstəyi ilə sosialist solçuların qurduğu sistem ABŞ ilə Çin arasındakı ikitərəfli münasibətlərin pozulmasına yönəlik siyasi xətt tutmuşdu.

1949-1979-cu illər ərzində davam edən 30 illik düşmənçiliyin kökündə liberal ABŞ və sosialist ÇXR hakimiyyəti arasında mövcud olan kəskin münasibətlər və qarşıdurma dururdu. Ümumiyyətlə Çində kommunizmin hökm sürdü dövrdə Çin ABŞ-a düşmənçiliyini açıq şəkildə ifadə edir və keçmiş qarşılıqlı əməkdaşlığın gələcək perspektivlərdə özünü doğrultmayacağına inanırdı. Bu münasibətlərin bərpası üçün maraqlı olmayan bir tərəfin olması digər tərəfi də öz siyasi maraqlarını ifadə etməkdən çəkindirmirdi. Məlumdur ki, Soyuq müharibə dövründə ABŞ-ın əsas rəqibi olan SSRİ ilə yaxınlaşan Çinə qarşı ABŞ-ın da münasibəti birmənalı deyildi. Lakin Çindən fərqli olaraq ABŞ münasibətlərin normallaşmasına daha real yanaşırdı.

XIX əsrin 60-cı illəri ABŞ-da baş verən daxili böhranlarla xarakterizə olunurdu. Bu dövrdə ABŞ daha çox bu böhranların yatırılması ilə sosial rifahın yüksəlməsi və ölkənin iqtisadi sabitliyinin pozulmaması üçün daxili siyasi xətti və xarici əlaqələri üstün tuturdu. Lakin bu dövrdə artıq daxili problemlər xarici siyasətdə Çinə olan marağı azaltmış oldu. İmperialist dövlətə çevrilən ABŞ birbaşa investisiyalar, müxtəlif kreditlər, iqtisadi perspektivlər və xarici torpaqlardan istifadə imkanları vasitəsi ilə dünya ölkələri ilə qarşılıqlı ticari əlaqələr qurmağa başladı.

Bu dövrdə ABŞ-Çin münasibətləri ABŞ-ın "açıq qapı" doktorinasına əsaslanırdı. Bu doktorina İkinci Dünya Müharibəsinin sonuna qədər Çinlə xarici siyasətin əsasını təşkil edirdi. Doktorina özü-özlüyündə ABŞ-ın iqtisadi üstünlüklərə nail olmasına yönəldilmişdir. Bu üstünlüklərin əldə olunmasında əsas vasitə kimi investisiyaların tətbiqi, kreditlərin verilməsi və xarici torpaqlardan iqtisadi səmərəlilik üçün istifadə əsas tutulurdu. Bu tətbiqlərin hər biri nəticə etibarilə ABŞ-ın iqtisadi gücünü artırmalı və yeni iqtisadi partnyorlar əldə etməsi ilə nəticələnməli idi.

“Açıq qapı” doktorinası ABŞ-Çin münasibətlərində sərmayə qoyuluşunda çox əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1945-ci ildə ABŞ Çinə ən çox sərmayə qoyan üç dövlətdən biri idi. Bu faktı daha da gücləndirən digər statistika kimi qeyd etmək mümkündür ki, 1945-ci ildən 1948-ci ilə qədər ABŞ-Çin ticarət dövriyyəsi 114

milyon dollardan 1.393 milyon dollara qədər nəzərəcarpacaq qədər artmışdır [12,67]. Bu artım gələcək perspektiv vədd edən rəqəmləri ifadə edirdi.

1946-cı il 4 noyabr tarixində ABŞ-Çin iqtisadi münasibətləri tarixində imzalanan “Amerika-Çin Dostluq, Ticarət və Naviqasiya” müqaviləsi ilə xarakterizə olunur. Bu müqavilə ilə iki tərəf arasında iqtisadi münasibətlər sistemi optimallaşırırdı. 1948-ci il 30 noyabrda qüvvəyə minən bu iki tərəfli müqavilə beş il müddətinə imzalanmışdı. Tərəflərindən hər hansısa biri müqavilənin bitməsinə bir il qalmış onun xitam olunması üçün təklif irəli sürməzsə, müqavilə növbəti xitam üçün müraciətə qədər müddətsiz şəkildə uzadılırdı.

“Amerika-Çin Dostluq, Ticarət və Naviqasiya” müqaviləsinin qüvvəyə minməsi politoloqların fikrinə görə iki tərəf arasındakı münasibətlərin inkişafında müsbət rol oynamalı idi. Lakin müqavilənin müxtəlif hissələri ÇXR üçün qeyri-bərabərliklə xarakterizə olunurdu. Sazişin şərtlərinə əsasən ABŞ vətəndaşları aşağıdakı imtiyazları əldə edirdi:

- Çinin bütün ərazisində yaşamaq və hərəkət etmək və “ticarət, sənaye, elm, təhsil, dini və xeyriyyəçilik fəaliyyətini sərbəst həyata keçirmək” hüququ (Maddə 2);
- Öz şəxsi müəssisələrini təşkil etmək və Çin müəssisələrinə sərbəst sərmayə qoymaq hüququ (maddə 3 və 4);
- Faydalı qazıntıların kəşfiyyatı və istismarı hüququ (maddə 5);
- ABŞ vətəndaşlarının və onların Çindəki əmlakının toxunulmazlığına zəmanətlər (maddə 6-7);
- Daşınmaz əmlak və torpaq sahəsi əldə etmək və ona sahib olmaq hüququ (maddə 8);
- Malların sərbəst idxal və ixrac hüququ (16-18-ci maddələr) və s.

Amerika-Çin Dostluq, Ticarət və Naviqasiya müqaviləsi ABŞ-ın monopoliyalarına və vətəndaşlarına Çin korporasiyalarına və vətəndaşlarına məxsus

olan hüquqları bərabət şəkildə verirdi. İkitərəfli müqaviləyə əsasən Çin vətəndaşlarına da ABŞ ərazisində iqtisadi fəaliyyət üçün ABŞ vətəndaşlarına məxsus olan eyni və bərabər hüquqlar verilsə də, Çinin iqtisadi zəifliyi səbəbindən bu hüquqlardan Çin vətəndaşları istifadə edə bilmədilər.

ABŞ-Çin iqtisadi münasibətlərində bu ikitərəfli sazişin rolu olduqca əhəmiyyətli olmuşdur. Bu müqavilə əsasında onu tam hala salan 10-dan çox ikitərəfli sazişlər imzalanmışdır və bunlara aşağıdakıları nümunə göstərmək mümkündür:

1. Aviasiya haqqında 30 avqust 1946-cı il tarixli müqavilə;
2. Polis əməkdaşlığı haqqında 8 oktyabr 1946-cı il tarixli müqavilə;
3. Aviasiya haqqında 20 dekabr 1946-cı il tarixli müqavilə;
4. Amerika qoşunlarının Çində olması haqqında 3 sentyabr 1947-ci il tarixli müqavilə;
5. İqtisadi yardım haqqında 27 oktyabr 1947-ci il tarixli müqavilə;
6. Donanma haqqında 8 dekabr 1947-ci il tarixli müqavilə;
7. İqtisadi yardım haqqında 3 iyul 1948-ci il tarixli müqavilə və s.

Çin Kommunist Partiyasının Çin Vətəndaş Müharibəsində qələbəsi və 1949-cu ildə ÇXR-in yaranması 1946-cı il müqaviləsinin və ondan sonrakı bütün müqavilələrin ləğvinə səbəb oldu. ÇXR hakimiyyətinin Çin Kommunist Partiyasının əlinə keçməsi ilə ABŞ-Çin ticarət dövriyyəsində ciddi dəyişikliklər və azalmalar özünü göstərdi. 1948-ci ildə 1.393 milyon ABŞ dolları həcmində olan ticarət dövriyyəsi 1949-cu ildə 190 milyon ABŞ dollarına qədər düşdü [12].

ABŞ Şərqdə öz iqtisadi-ticari partnyorunu itirdikdən sonra ÇXR-i cilovlamaq və təcrid etmək, bu siyasətin daha səmərəli həyata keçirilməsi üçün digər dövlətləri ÇXR-ə qarşı blokadalarda birləşdirmək üçün təşviq etmək siyasəti yürüdü. Bu dövrdə ABŞ-Çin iqtisadi münasibətlərini “donmuş” münasibətlər kimi xarakterizə etmək mümkündür. Münasibətlər ABŞ və Çin hökumətlərinin fərqli siyasi xəttlər üzərində fokuslanması və Kommunizmin liberal ABŞ bazarında yerinin olmamasına görə müsbət inkişaf tendensiyası əldə edə bilmirdi. Eyni zamanda iki qütblü dünyada

ABŞ və SSRİ arasındakı kəskin münasibətlər ÇXR ilə ABŞ arasındakı münasibətlərin inkişafına maneə törədirdi.

1969-cu ildə Çin və SSRİ sərhəd münaqişələri bitdikdən sonra ABŞ-Çin münasibətlərində yenidən canlanma baş verirdi. Həmin ildə ABŞ öz Hərbi Dəniz Qüvvələrini Tayvan boğazındakı patrul xidmətini dayandırdı. ABŞ artıq Çinin BMT-ə üzv olmasında ifadə etdiyi radikal fikirlərinin ifadəsindən də üz döndərərək, kəskin fikirlər bildirməməyə başladı. Bununla da 1970-ci illərdən etibarən ABŞ-Çin iqtisadi münasibətlərində “ərimə” dövrü başladı. 1971-ci ildə siyasi elmlərdə “pinq-ponq” diplomatiyası adlanan diplomatiya tətbiq edilməyə başladı. Bu “ərimə” dövrünün əsas siyasi xətti kimi nəzərdə tutulurdu. 1971-ci ildə Çində keçirilən beynəlxalq stolüstü tennis yarışına ABŞ milli komandası da dəvət edilmişdir. Bu dəvət tərəflər arasındakı münasibətlərin normallaşmasına və gələcəkdə əməkdaşlığa səbəb olmuşdur.

Münasibətlərin bu mərhələyə keçməsinə maraqlı tərəflərin söyləri və ABŞ prezidenti R.Niksonun 1972-ci ildə Çinə səfəri səbəb oldu. Bu səfər olduqca əlamətdar hadisə, eyni zamanda hər iki dövlətin tarixində bir ilk idi. R.Nikson Çinə səfər edən ilk ABŞ prezidenti kimi məhz bu görüşlə tarixə düşmüşdür. Görüş haqqında tarixi faktlar və olduqca maraqlı olan hadisələr uzun müddət müzakirə olunmuşdur. Hələ görüşdən öncə R.Nikson və H.Kissencerin Çinə gizli səfəri və danışıqların bütün dünya mediasından gizlədilməsi də bu görüşün əhəmiyyətini bir daha ifadə edir [15].

R.Niksonun Çinə səfəri zamanı iki tərəf arasındakı əsas mübahisəli məsələ Tayvan prosesi idi. Rəsmi Vaşinqton Kuomintang hökumətini dəstəkləyir və Tayvanın Çinin bir hissəsi olduğunu rədd edirdi. 1972-ci il səfərində iki tərəf arasında imzalanan Şanxay bəyannaməsi bu mübahisəli məsələnin həllində atılan ilk rəsmi addım idi. Şanxay bəyannaməsi əsasən ABŞ Tayvanın Çinin bir hissəsi olduğunu qəbul edir, Tayvan məsələsinin çinlilərin özləri tərəfindən sülh yolu ilə həll edilməli olduğunu qeyd edirdi. Prezident Niksonun da dediyi kimi Çin və ABŞ 16.000 mil və

keçmişdə bizi ayıran 22 illik düşmənçilik üzərində dostluq körpüsü inşa etmiş oldu. Səfər Şanxay Müqaviləsi, Diplomatik Münasibətlərin qurulması haqqında Bəyannamə və 17 avqust Bəyanatının imzalanması ilə nəticələndi. 1979-cu ilin yanvarında prezident Cimmi Karterin rəhbərliyi altında münasibətlər rəsmi şəkildə bərpa olundu.

ABŞ və Çin arasında ticari və iqtisadi münasibətlərin bərpası tarixi əsaslara dayanırdı. Həmin dövrdə ABŞ və SSRİ ciddi iqtisadi, siyasi rəqabətə əsaslanan qarşıdurma içərisində idilər. Soyuq müharibənin təsirləri, hələ də davam edən bütün dünyada hegemon dövlət olmaq iddiaları tərəflərin strateji hədəflərini əhatə edirdi. Bu məqamda SSRİ sərhədlərində yerləşən Çinin ABŞ-a qarşı olan siyasətini analiz edərək demək mümkündür ki, Çinin ABŞ-a qarşı siyasəti əsasən sülhə dayanır və ötən 30 ildə olduğundan fərqli olaraq düşmən mövqeyində qalmamaqda idi. Bu baxımdan birgə əməkdaşlıqda qarşılıqlı maraqlar ifadə olunur və iqtisadi münasibətlər bu maraqların əsasını təşkil edirdi.

Hələ normal diplomatik münasibətlər qurulmasa da, ABŞ və Çin 1973-cü ildə yüksək səviyyəli diplomatik missiyalar ("əlaqə missiyaları") mübadiləsi apardılar. Çin-Amerika ticarətinin həcmi sürətlə artdı, qarşılıqlı mədəni mübadilə intensivləşdi. Nəhayət, 1979-cu ildə ABŞ prezidenti Con Karter ÇXR-in rəsmi diplomatik tanındığını elan etmiş Kuomintang hökuməti ilə diplomatik münasibətləri dayandırmışdır. ABŞ-Tayvan (Kuomintang) qarşılıqlı müdafiə müqaviləsini dayandırmaq niyyətində olduğunu bildirmişdir. Buna cavab olaraq Pekindəki Çin hökuməti ABŞ və Tayvan arasında qeyri-rəsmi ticarət və mədəni əlaqələrin inkişafına mane olmamağa, habelə Tayvana silah satışını məhdudlaşdırmağa razılaşmışdır [15].

Kommünike ilə bağlı danışıqların çətin prosesini xatırladan H.Kissincer qeyd etmişdir ki, o vaxt ABŞ və Çin arasında rəsmi diplomatik əlaqələr qurulmadığından Tayvan məsələsinin necə həll edilməsi çətin problem olmuşdur. Sonda Amerika tərəfi belə bir ifadə formasını təklif etmişdir: "ABŞ başa düşdü ki, Tayvan boğazının hər iki

tərəfində yaşayan bütün çinlilər vahid Çin xalqının nümayəndəsi olduqlarına inanırlar, Tayvan Çinin bir hissəsidir."

“Şanxay Bəyannaməsi”nin artıq öz aktuallığını itirməsi ilə bağlı iddianı təkzib edən H.Kissincer qeyd etmişdir ki, kommunikenin əsas ruhu ABŞ və Çin arasında birbaşa əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasındadır. Baxmayaraq ki, soyuq müharibə başa çatmışdır, lakin o, belə bir təməl ruhun hələ də qüvvədə olduğuna əmin idi, bəyannaməsinin əsas istiqaməti dəyişməmişdir. “Şanxay Bəyannaməsi”vasitəsilə ABŞ və Çin normal əlaqələr qurmuş və siyasi və strateji dialoqların gələcək təşviqi üçün zəmin yaratmışdır.

1978-ci ildə Çində hakimiyyət dəyişikliyi olmuş və Denn Syaopinin rəhbərliyi ilə qurulan hakimiyyət yeni siyasi və iqtisadi kurs başlatmışdır. Onun rəhbərliyi ilə ÇXR-də bazar xarakterli iqtisadi islahatlar aparılmışdır. Bu islahatlar kommunizmdən yeni qopan ÇXR-in iqtisadiyyatında açıqlıq və islahatlar kursunu müəyyən etmişdir. Denn Syaopinin islahatlarının əsas məqsədi yeni iqtisadi model tətbiq etməklə cari iqtisadiyyatı sovet modelindən müasir modelə keçirmək, “Çin səciyyəli sosializm” qurmaq olmuşdur. Onun siyasətinin əsasında uğurlu sosial-iqtisadi və xarici siyasət strategiyası dayanırdı. “Çin səciyyəli sosializm” ideyasının müəllifi kimi tanınan Si Cinpinin ideyaları əsasında yeni qurulan iqtisadi model Çini dünyaya inteqrasiya etməyə vadar etmişdir [15].

Çinin dünyaya inteqrasiyası onun global məkanda iştirakının başlanğıcını qoydu. Çinin malik olduğu sosialist iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid azad iqtisadi zonaların yaradılması, dünyanın əks qütbündə yerləşən ABŞ ilə münasibətlər onun dünyaya inteqrasiyasını asanlaşdırdı. Bu dövrə qədər nəhəng iqtisadiyyatların təsiri altında əzilən Çin artıq iqtisadi bir subyekt kimi özünü inkişaf etdirmiş və dünya iqtisadi münasibətlərində çıxış imkanı əldə etmişdi. Çin 1980-ci ildə Dünya bankına rəsmi üzvlüyü əldə etdi [28]. Dünya Bankına çevrilmiş Çin bazar iqtisadiyyatına çevrilmiş və sürətli iqtisadi və sosial inkişafa nail olmuşdur.

ABŞ-Çin iqtisadi əlaqələrinin normallaşması tərəflər arasında iqtisadi maraqlarla yanaşı hərbi-strateji maraqların da yaranmasına şərait formalaşdırmışdır. Bu münasibətlər vahid SSRİ-ə qarşı tərəflərin yaxınlaşması ilə ifadə olunurdu. Demək lazımdır ki, münasibətlərin normallaşması digər məsələlərlə yanaşı, Çinə ticarətdə ən çox üstünlük verilən dövlətin verilməsini də əhatə edirdi [9,46]. Bundan əlavə, müəyyən edilmiş “normallaşma” mərhələsinin bir hissəsi olaraq, ABŞ Çinə geniş imtiyazlar, o cümlədən ən əlverişli ölkənin müvəqqəti tarif statusu, beş il müddətinə 2 milyard dollar kredit üçün zəmanət təklif etmişdir [21].

ABŞ-Çin iqtisadi əlaqələrinin inkişafında 1981-ci il yeni tendensiya meydana gəlməsi ilə fərqlənmişdir. İki dövlət arasındakı münasibətlər Tayvan məsələsinə görə yenidən kəskinləşməyə başladı.

1981-ci ildə Amerika-Çin münasibətləri Tayvan məsələsinə görə kəskinləşməyə başlasa da, bu iqtisadi əməkdaşlığa təsir etmədi, çünki integrasiya prosesləri artıq sürətlənməyə başlamışdı. 1978-1988-ci illərdə ABŞ Çin ticarətində Yaponiya və Honq-Konqdan sonra üçüncü yeri tuturdu. 1986-cı ilə qədər Çin Amerika bazarı üçün tekstil məhsullarının əsas ixracatçısı hesab olunurdu. Bundan əlavə, bu dövrdə özəl birbaşa Amerika investisiyalarının nüfuzu nəzərəcarpacaq dərəcədə intensivləşir. Tədricən ABŞ Çində xarici investorlar arasında lider mövqe tutmağa başladı, burada yüngül, kənd təsərrüfatı, qida sənayesi, mədənçıxarma və neft sənayesi və s. sahələrə xüsusi maraq göstərildi [8].

XX əsrin son onilliyində iki tərəfin iqtisadi əlaqələrində nisbətən durğunluq meydana gəlmişdi. Bunun səbəbi 1989-cu ildə “4 İyun hadisələri” olmuşdur. Bu hadisələrin əsas başlanğıcı həmin ilin 15 aprelindən 4 iyununa qədər tələbələrin, ziyalı və fəhlələrin Tyananmen meydanında hökumət əleyhinə aksiyalar nümayiş etdirməsi idi. Ölkə ərazisində tələbələr aclıq aksiyasına qoşulur və hakimiyyətə qəti etirazlarını bildirirdilər. Bunun səbəbi kimi Çin Xalq Respublikası ABŞ-ın daxili bazarda hegemonluğuna son qoymaq və təsirini azaltmaq üçün Avropa ölkələri ilə sıx əlaqələr qurmağa başlamasını göstərmək olar. Bu əlaqələrin möhkəmlənməsi ilə yeni

iqtisadi partnyorların əldə olunması Qərbi narahat etməkdə idi. Həmin dövrdə ÇXR-in ən güclü Qərb partnyoru kimi ABŞ bu münasibətlərin qurulmasından narahat edirdi. Artıq hökumətin siyasətinə qarşı etirazlar başlayır və 1989-cu ildə Tyananmen meydanında əsas əksəriyyəti tələbələrə ibarət olan nümayişçilərə qarşı ordu yeridilir. Beləcə üsyan abu-havası bütün ölkəni bürüyür. Bu hadisələrdən sonra Avropa ölkələri Çinə qarşı silah ticarətində embarqolar tətbiq etməyə başladı.

Ronald Reyqan dövrü Tayvana silah satışını artıran və Çinə qarşı daha yüksək mövqe tutan Karter dövründən fərqli idi, nəticədə Çinin sonrakı yeni siyasətdən narazılığı oldu. Mübahisə ABŞ və Çin arasında Tayvana satılan silahların miqdarının azaldılması və Tayvan boğazında sülhün bərqərar olmasına dair bəyanatın imzalanması ilə başa çatıb. 1997-ci ilin dekabrında Vaşinqtonda iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında razılaşma əldə edildi.

1.2 İqtisadi münasibətlərin inkişafında yeni istiqamətlər

1989-cu ildə Çinin Tiannanmen meydanında baş verən kütləvi qarşıdurma və ABŞ-ın bu qarşıdurmaya mübasibəti ABŞ-Çin münasibətlərinin səngiməsinə səbəb oldu ki, bu da iqtisadi mübasibətlərin inkişafına da öz təsirini etmiş oldu. 1989-cu il 4 İyun hadisələri kimi yadda qalan Tianamen meydanındakı çevrilişlərdə əsas kütləsi tələbələrə ibarət olan kütlə hakimiyyətə qarşı öz etirazlarını bildirirdilər. Etiraz obyektləri əsasən korrupsiya, hakim dairələrdə eyni tayfa nümaəyəndələrinin çoxluq təşkil etməsi və demokratiyanın olmaması idi. Çin Xalq Respublikası hakim dairələri bu üsyanı müxalifətin çıxışları kimi göstərərək, çıxışların yatırılmasında hərbi və silahlı vasitələrdən istifadə etdi. Pekinin Tyananmen meydanına yürüdülmən ordu tezliklə yüzlərlə insanın ölümünə səbəb olan güllələnmə prosesinə başladı. Yüzlərlə gənc tələbə həbs edilib, işgəncəyə məruz qoyuldu. Həftələrlə davam edən nümayişlər, sənaye və aclıq aksiyaları yüzlərlə insanın ölümünə səbəb olmuşdu.

Bu hadisələrin yarıtırılmasında Çinin həyata keçirdiyi anti-humanist metodları bütün dünya heyretlə izləmiş və bu beynəlxalq qınağa səbəb olmuşdur. Xüsusilə Avropa birliyi və ABŞ Çinə qarşı sanksiyaların tətbiqi ilə bağlı müzakirələr edirdilər.

Qərbin demokratik dəyərləri Çinlə olan əməkdaşlıqları kölgəyə salırdı. Avropa ittifaqı Çinlə olan münasibətlərin dayandırılması və Çinə qarşı təcridçilik siyasəti yürütməli olduqları haqqında fikir mübadilələri aparmışdır. Lakin Çinlə Honq-Kong və Makoa ilə bağlı danışıqlar aparan Böyük Britaniya və Portuqaliya bu addımı dəstəkləməirdi. BMT çərçivəsində aparılan müzakirələrdə isə Çinin BMT-nin 5 daimi üzvündən biri olması məsələsi ciddi addımlar atılmasının qarşısını alırdı.

1989-cu ildə Aİ üzvləri Çinə qarşı “silah ticarətinə” embarqo qoyduğu barədə bəyanatı yayımlandı. Hər bir Aİ üzvü bu embarqoya qoşula və silah ticarəti etdiyi məhsullar üzrə embarqo tətbiq edə bilərdi. Bu sanksiyanı şərh edən politoloqlara görə müqavilə yalnız hüquqi əsas təşkil edirdi. 1990-cı illərdə Çinlə yenidən ölümcül və qeyri-ölümcül silah alqı-satqısı edən ölkələrin olması bunu bir daha sübut edir. Bununla yanaşı Çinlə embarqodan öncə imzalanan müqavilələrin olması da ekspertlərin fikrincə embarqonun tətbiqi statusa keçməsinə əngəlləyirdi. Aİ-nin bəyanatında qeyd edilirdi ki, embarqoya istənilən ölkə qoşula bilər və bu da ölkələrin istənilən vaxt silah ticarətini bərpa etməsinə şərait yaradırdı.

Aİ embarqosundan fərqli olaraq, ABŞ embarqosu ABŞ qanunlarında qüvvəyə minir və ABŞ-ın Silah-sürsat siyahısında olan bütün hərbi obyektlərin (öldürücü və qeyri-öldürücü) Çinə satışını qadağan edirdi. Prezident bu qadağaların milli maraqlara uyğun olduğunu, eyni zamanda global miqyasda qınaq edilən Tyannamen meydanındakı qeyri-humanist vasitələrlə demokratiyanın boğulmasına qarşı haqlı cavab kimi şərh edirdi. Bu sanksiyanın həcmi həm ABŞ, həm də Çin üçün olduqca böyük idi. Statistikalara nəzər salsaq, ABŞ hökumətinin 1989-cu ildən əvvəl və sanksiyalardan sonrakı silah satışı üzrə maliyyə dəyəri kifayət qədər yüksək olan dəyişiklikləri görə bilərik. ABŞ 1989-cu ildən öncə müdafiə və silah sənayesi obyektlərinin satışı üzrə 36,3 milyon dəyərində hərbi təyinatlı əşyaların Çinə çatdırılmasına icazə verən və 312 milyon dollardan çox dəyərində hərbi ixraca lisenziya verən, əsasən, kommersiya peykləri və şifrələnmə elementlərini əhatə edən obyektlərin Çinə satışından imtina etmişdi.

Silah və hərbi sanksiyaların tətbiqi ilə ABŞ və Çin arasındakı iqtisadi münasibətlərin zəifləməsinə səbəb olmuşdu. Ümumi mənzərəyə nəzər saldıqda görmək mümkündür ki, bu sanksiyaların həcmi iqtisadi münasibətlərin həcmində kifayət qədər yüksək maliyyə itgilərinə səbəb olmuşdur. ABŞ və Aİ-nin Çinə tətbiq etdiyi hərbi təyinatlı satışların həcmi olduqca böyük idi. Burada Çin üçün iki əsas təsir özünü göstərirdi. Bunun birincisi Çin öz müdafiə ehtiyaclarını qarşılaya bilmirdi. ABŞ və Aİ Çinin əsas silah təminatını təmin edirdi. Amma bu sanksiyalar həm də Çinin hərbi sənayesini modernləşdirmə məqsədləri üçün də məhdudlaşdırıcı amil idi.

1990-ci ilin fevralında ABŞ Konqresi Çinə qarşı daha geniş sanksiyaları nəzərdə tutan 101-246 nömrəli qətnaməni qəbul etdi. Bu sanksiyalar ilk növbə silah tədarükünü məhdudlaşdırır, iki təyinatlı məhsullar - peyklər, nüvə texnologiyaları, kompüterlərin ixracına ciddi nəzarəti nəzərdə tutur, yardım proqramlarını məhdudlaşdırır və müdafiə sənayesində xidmət göstərən şirkətlərin birgə əməşdallığı ilə bağlı yeni paradigmaları ortaya qoyurdu. Bu qanunun müəyyən hissələri hələ də qüvvədədir.

2000-ci ildən etibarən Çin və ABŞ arasındakı iqtisadi münasibətlərdə nisbətən müsbət tendensiya görünür. 2000-ci ildə ABŞ konqresi tərəfindən qəbul edilmiş "ÇXR ilə normal ticarət əlaqələri haqqında" qanun ticarət-iqtisadi əlaqələrin sürətlə inkişafını nəzərdə tuturdu [40].

2001-ci ildə ABŞ-da hakimiyyətə C.Buşun gəlişi iki tərəfli münasibətlərin inkişafı üçün yeni mühit yaratmış oldu. ABŞ-da baş verən hakimiyyət dəyişikliyi Çinlə olan münasibətlərin tam dəyişməsi mənasına gəlmirdi. Prezident seçkiləri kompaniyalarında C.Buşun Çin haqqında dediyi fikirlər onun hakimiyyətə gələcəyi təqdirdə münasibətlərin daha da kəskinləşəcəyi fikrini meydana çıxarırdı. C.Buş öz çıxışlarında Çini strateji tərəfdaş deyil rəqib kimi adlandırırdı [13, 237]. Eyni zamanda ABŞ elitası və hakim dairələri Çinlə olan münasibətlərin aktual formadan

başqa istiqamətdə dəyişməsinin hakimiyyət dəyişikliyindən asılı olduğunu da demək mümkün deyildi.

Corc Buşun hakimiyyətinin ilk illərində Çinlə olan münasibətlərdə 2 əsas aspekt var idi. Bunlardan biri daha çox Çini qabaqlamaq və onun “qarşısını almaq” məqsədləri özünü daha çox biruzə verirdi. İkitərəfli münasibətlərdə C.Buşun digər bir çağırışı isə Çinin dünyaya integrasiyasına və cəlb olunmasına əsaslanırdı. Müqayisədə bu çağırışlardan ilki Buşun ilk hakimiyyət ilində xarici siyasət xəttində özünü daha çox göstərmişdir. Bu da Çinin ciddi və sərt reaksiyalarına səbəb olmuşdur.

2001-ci ildə Pentaqonun 4 illik hərbi siyasət icmalını dərc olunmuşdur. Bu icmalda ABŞ xarici siyasətinin əsas aspektləri də öz əksini tapmışdır. İcmalda qeyd edilirdi ki, ABŞ konkret düşməyə qarşı mübarizə planlarının tətbiqindən imtina edildiyi qeyd olunurdu. Eyni zamanda icmalda potensialı hesab olunan hərbi strategiya təhlükələrinin dəf edilməsi proyektlərinin hazırlanması haqqında bəhs edilirdi [64]. Corc Buşun hakimiyyətinin ilk illərinə baxdıqda isə bu icmaldan fərqli mənzərə görmək mümkündür. Buş daha çox Soyuq müharibə dövrünü xatırladan və bu dövrə xas olan hərbi strateji meyllərə daha çox yönəlmişdi. Buradakı fərqli məqam rəqibin fərqli olması idi. Əgər Soyuq müharibə dövründə rəqim SSRİ idisə, bu mərhələdə rəqib rolunda ÇXR çıxış edirdi.

C.Buşun hakimiyyəti dövründə ABŞ-ın Uzaq Şərq regionunda ən əsas müttəfiqi Yaponiya hesab olunurdu. ABŞ-Yaponiya hərbi ittifaqının mövcudluğu da bu faktı sübut edir. Bu eyni zamanda Çinlə olan iqtisadi münasibətlərin də ləngiməsinə səbəb olurdu. ABŞ-Yaponiya hərbi ittifaqı regionda hərbi-siyasi strukturun məhv edilməsini hədəflədiyi kimi bu hədəflərin region ölkələri ilə iqtisadi münasibətlərinə də təsir edirdi. Bu baxımdan da Çin ABŞ-da C.Buş hakimiyyətinin bu münasibətini pisləyirdi [6, 34].

Corc Buşun hakimiyyəti Çinlə ABŞ arasındakı xarici siyasətə heç də yeni bir tendensiya kimi daxil olmamışdı. Bu fenomen olduqca aktual bir fenomen idi.

Respublikaçı partiyasının bütün prezidentləri kimi Corc Buş da öz hakimiyyətinin xarici siyasət xəttində tayvanpərəstliyini göstərirdi [10,139]. Lakin buna baxmayaraq, öz Uzaq Şərq iqtisadi partnyoru kimi Çini də tam itirmək niyyətində deyildi. Çinli tarixçi Lyu Tszaytszi yazırdı ki, Corc Buşun hakimiyyəti Şərq siyasətində ikili istiqamət üzrə çalışırdı. Bunlardan biri terrorizmlə mübarizə fokuslu olsa da, digəri xarici təcavüz həyata keçirməyə istiqamətlənmişdi [13,79]. Terrorizmlə mübarizədə daha çox ərəb ölkələri ilə olan qarşıdurmaları müşahidə etsək də, xarici təcavüz faktorunda Uzaq Şərq regionundakı rəqabət əsas amil idi. Bu baxımdan da Çin bu rəqabətin mərkəzində dayanan xarici siyasətdə təcavüzkarlıq obyektinə çevrilmişdi.

XX əsrin ilk illərində ABŞ-Çin münasibətlərinin yeni tendensiyaları C.Buş hakimiyyətinin xarici siyasəti ilə yanaşı qloballaşmanın yaratdığı mühitlə də əlaqədar idi. Bu illərdə ABŞ və Çin qloballaşmanın yaratdığı yeni mühitdə bir-birindən asılı olmağa başlamışdı. Bu asılılıq daha çox iqtisadiyyat ilə əlaqəli idi. İki tərəf arasında hərbi qarşıdurmanın olması ehtimal edilmirdi. Lakin iqtisadi asılılığın artması geosiyasi baxımdan rəqabətin artmasına əsas verirdi. Pentaqonun məsləhətçisi T.Barnetə istinad etsək, ABŞ qloballaşma prosesində aktiv iştirak edən dövlətlərlə hərbi münaqişə yaşamaqda daha az maraqlı idi [14,575]. Lakin bu fikri biraz da dərinlən analiz etsək və ABŞ-ın Çinə qarşı siyasətinin detalları ilə sintez etsək, belə şərh etmək mümkündür ki, ABŞ hərbi qarşıdurmanı silah kimi istifadə etmədiyi yerlərdə qloballaşma silahından istifadə edəcək.

2001-ci ildin oktyabr ayında Asiya-Sakit okean İqtisadi Birliyi sammitində ABŞ prezidenti C.Buşun da iştirak etmək niyyəti ilə C.Buşun ÇXR-ə səfəri planlaşdırıldı. Yalnız C.Buşun Çinə səfərləri yalnız bu səfərlə çərçivələnmədi. Hakimiyyətinin ilk illərində - 2001-ci ilin yanvar-mart aylarında onun Çinə səfərləri baş tutsa da, bu səfərlər ciddi siyasi və iqtisadi nəticələrlə nəticələnmədi. Bunun bir sıra prinsipial səbəbləri olsa da, ciddi nəticələrin əldə olunmamasında əsas səbəb Tayvan problemi ilə bağlı ABŞ-ın mövqeyi idi. Çində bu məsələ ilə bağlı

kompromisə getmək niyyətində olmadığı üçün ABŞ ilə münasibətlərin bərpasında tələsmir və təşəbbüskarlıq irəli sürmürdü [10,246].

Rus tarixçisi V.Kremen'yukun siyasi analizinə istinad etsək və B.Klinton ilə C.Buşun Asiya-Sakit okeanı regionunda həyata keçirdiyi xarici siyasət xəttinə baxsaq, burda fərqliliklər özünü biruzə verməkdədir. Corc Buş öz sələfindən fərqli olaraq, NATO üzrə müttəfiqləri, bununla yanaşı Çin, Yaponiya, Rusiya və digər ölkələrlə münasibətlərə başlamaq əvəzinə öz doktorinasını irəli sürməyə tələsmədi. Bu həm də 2001-ci il 11 Sentyabr terror hadisəsinin baş verməsindən sonra da onun xarici siyasətindəki mövqeyi ilə bir daha özünü göstərirdi [15,23].

2001-ci il 1 Aprel tarixində ABŞ və Çin arasındakı münasibətlərin daha da gərginləşməsinə səbəb ABŞ kəşfiyyat təyyarəsinin Çin dənizi üzərində vurulması oldu. ABŞ Çin dənizi üzərində müntəzəm kəşfiyyat uçuşları həyata keçirirdi. Çin hava qüvvələrinə məxsus təyyarənin ABŞ EP-3E kəşfiyyat təyyarəsi ilə toqquşmasından sonra ABŞ təyyarəsi Çinin Xaynan adasına endi. Hadisəni daha da alovlandıran səbəb Çin pilotunun və təyyarənin heyətinin həlak olması idi. ÇXR rəhbərliyi ABŞ tərəfindən yalnız rəsmi şəkildə üzr istədikdən sonra təyyarə və hərbi heyətini qaytaracağını dedi [16]. ABŞ isə buna rəğmən ÇXR rəhbərliyinin tələb etdiyi kimi açıq şəkildə üzr istəmədi. Bu hadisə Çinə qarşı ABŞ siyasətində deklarativ mərhələnin başa çatması ilə nəticələndi. Baxmayaraq ki, hər iki tərəf öz radikal çıxışları ilə bir-birlərini iddiham edirdilər, lakin məsələdə ABŞ tərəfinin Çin pilotunun həlak olmasında günahı açıq aşkar idi. Bu hadisələrdən sonra tərəflərin münasibətlərinin normallaşmasına hər iki tərəfin bir müddət sonra aqresiyadan əl çəkməsi və bir-birlərinə güzəştə getməsi oldu [10,247]. Çin ABŞ-a məxsus təyyarəni və onun heyətini geri qaytarmaqla politoloqların fikrincə C.Buşun daxili siyasətində qarşıdurmaya səbəb olacaq problemi aradan qaldırmış oldu [17,3].

Bu böhranlı hadisənin həllinin uğurlu olması tərəflərin arasında müsbət münasibətlərin formalaşmasına səbəb oldu. İlk öncə ondan başlamaq lazımdır ki, politoloqlar tərəflər arasındakı sabitliyi həm də 2001-ci il 11 Sentyabr hadisələri ilə

də əlaqələndirirdilər. C.Buş hakimiyyəti 11 Sentyabr hadisələri, ÇXR ilə arasında 12 gün davam edən gərginliyə səbəb olan Çin pilotunun həlak olması hadisələrinin xarici və daxili siyasətdə gərginlik yaratmasını istəmirdi. Müsbət tendensiyalardan biri də tərəflərin artıq iqtisadi, təhlükəsizlik, regional əməkdaşlıq məsələlərində əməkdaşlıq etməkdə və problemlərin emosiyasız həllində maraqlı olmaları idi.

Digər müsbət tərəf tərəflərin təhlükəsizlik məsələlərində öncədən hazırlıqlı şəkildə əməkdaşlığa yönəlmələri idi. Çin dənizi üzərindəki hadisə bir daha göstərdi ki, hərbi toqquşmalar hər iki tərəf üçün qarşıdurmaya səbəb olduğu kimi, həm də xarici və daxili siyasətdə ciddi problemləri ortaya çıxara bilər. Buna görə də hər iki tərəf “təhlükəsizlik texnikaları”nın yazılıb hazırlanmasına önəm verirdilər [10,248].

2002-ci ildə ÇXR-də hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. ÇXR XVII qurultayında ÇXR rəhbərliyi yeni nəslin idarəsinə verildi. bu da ÇXR-in XXI əsrin əvvəllərində yeni xarici siyasi xətt istiqamətlərinin yaranması ilə nəticələndi. 2002-ci ildə Çinin Milli Müdafiəsi haqqında “Ağ kitab” dərc olundu. Burada qeyd edilirdi ki, ÇXR hakimiyyətinə gəlmiş yeni nəslin əsas hədəfləri ÇXR milli maraqlarını hərbi, siyasi, iqtisadi və sosial baxımdan təmin etməkdir. Burada Çinin milli maraqları dedikdə aşağıdakı istiqamətlər əsas götürülürdü

1. Dövlət suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və təhlükəsizliyin təminatı;
2. Ölkənin inkişafının başda iqtisadiyyat olmaqla bütün istiqamətlər üzrə əldə edilməsi;
3. iqtisadi inkişafa şərait yaradan uzunmüddətli beynəlxalq atmosferin yaradılması və xarici siyasətdə bunun nəzərə alınması [18, 37].

2002-ci ildə dərc olunan bu doktorinada iqtisadi inkişaf, beynəlxalq əməkdaşlıq və xarici siyasətdə əsasən iqtisadi xəttə üstünlük verildiyi açıq aşkar görünür. Bu doktorina ilə Çin həm daxili siyasətində daha çox milli maraqlarını iqtisadiyyatla əlaqələndirir, həm də xarici siyasətinin əsasını iqtisadi milli maraqlar üzərində formalaşdırırdı.

1.3 ŞƏT və ABŞ-Çin iqtisadi münasibətlər

1990-cı illərin əvvəllərində Çin və Sovet İttifaqı arasında bir sıra həll edilməmiş sərhəd demarkasiyası və Sovet İttifaqının parçalanması fonunda yeni müstəqillik qazanmış Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan dövlətlərinin rəhbərləri ərazi mübahisələrinin həlli və sərhədlərin delimitasiyası ilə bağlı Çinlə danışıqlar aparmalı idi. Bu məqsədlə danışıqlar prosesi və etimadın möhkəmləndirilməsi tədbirləri çoxtərəfli çərçivədə idi. Həm Mərkəzi Asiya rəhbərləri, həm də Çin Rusiyanın regionda davamlı praktiki rolu və təsirindən xəbərdar olduqları üçün Moskva da bu danışıqlarda iştiraka dəvət edildi. Bu prosesi Çinin sərhədlərində yerləşən dövlətlərlə dostluq münasibətlərinin və daxilində sabitliyin təmin edilməsinə yönəlmiş “yaxşı qonşuluq” siyasətinin nümunəsi kimi göstərmək mümkündür.

Çin SSRİ-nin dağılmasından sonra Mərkəzi Asiyada öz imicini bərpa etmək və yaxşı qonşuluq münasibətləri qurmağı hədəfləyirdi. Mərkəzi Asiya respublikalarından ərazi güzəştləri alan Çin, Mərkəzi Asiya rəhbərləri tərəfindən qarşılıqlı faydalı sazişlər kimi təqdim edilə bilən qətnamələri qəbul etdi və bu da yeni milli dövlətlərini möhkəmləndirməyə çalışarkən onlar üçün mühüm mülahizə idi. Buna baxmayaraq, Çinin regionda nüfuzunun yüksəlməsi Moskvanın bu regiondakı gücünün və nüfuzunun azalması mənasına gəlmirdi. Əksinə SSRİ dağılsa da, SSRİ-dən ayrılıb müstəqil olan dövlətlər hələ də, əsasən də, iqtisadi cəhətdən SSRİ-dən asılı vəziyyətdə idilər.

Bu açıq çoxtərəfli sərhəd danışıqlarının nisbi uğuru 1996-cı ildə “Sərhəd Bölgələrində Hərbi Etibarın Dərinləşdirilməsi” müqaviləsi və sonrakı illərdə sərhədlərin demarkasiyası üzrə rəsmi ikitərəfli hesablaşmaların imzalanması ilə nəticələndi. Sərhəd danışıqlarının fonunda, bu dövlətlər Şanxay beşliyini yaratmaqla əməkdaşlıq səylərini nizama salmağa çalışdılar. Bu qeyri-rəsmi format 1990-cı illərin sonlarında ortaya çıxan transmilli təhlükəsizlik çağırışlarına, xüsusən də terrorizmə diqqət yetirməklə, gələcək etimad tədbirlərinin işlənib hazırlanmasına və qarşılıqlı maraq doğuran digər sahələrin araşdırılmasına yönəldi..

1996-cı ilin aprelində Çin, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan arasında Şanxayda keçirilmiş sammitdə Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının (ŞƏT) yaradılması qərara alındı. Təşkilatın yaradılmasında əsas məqsəd bu dövlət arasında sərhədlərin yenidən bölüşdürülməsi və keçmiş sovet dövlətləri ilə Çin arasında sərhədlərin ratifikasiyasına və möhkəmləndirilməsi idi. Sammit 1996-cı il 26 aprel tarixində tərəflərin Şanxay müqaviləsini imzalaması ilə nəticələndi. Müqaviləyə əsasən ilkin vurğu sərhədlərin demarkasiyası və etimadın möhkəmləndirilməsi tədbirlərinə yönəldilmişdi. 1999-cu ildən təşkilat Şanxay beşliyi kimi tanınmağa başladı. Buna səbəb təşkilatın üzvlərinin sayının beş olması idi. 2000-ci il 5 iyul tarixində Düşənbədə keçirilən Şanxay beşliyinin sammitində Özbəkistana müşahidəçi statusu verildi. Bununla da Şanxay beşliyi Şanxay Forumuna çevrildi. 2001-ci il 15 iyun tarixində Şanxayda keçirilən sammitdə Özbəkistan tamhüquqlu üzv kimi qəbul olundu və bununla da Şanxay Forumu Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına (ŞƏT) çevrildi.

ŞƏT-in bir təşkilat kimi əsas hədəfi həmişə təhlükəsizlik olub. Bu regionda həmişə təhlükəsizlik təhdidləri mövcuddur. 1999-cu ildən bəri Rusiya bir müddət NATO-nun Yuqoslaviyaya qarşı hava müharibəsi ilə bağlı narahatlığını ifadə etmişdir. Çeçen və Mərkəzi Asiyada terrorizm, separatçılıq, İslam ekstremizmi ilə bağlı hədələrdə ŞƏT həmişə aparıcı qüvvə kimi çıxış edən təşkilat yolunu oynamışdır [19, 104] ŞƏT-in rolu Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) 1992-ci il Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsinin, xüsusən də 2002-ci ildə Rusiya, Belarusiya, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan tərəfindən yaradılmış Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının (KTMT) oynadığı rolla üst-üstə düşür.

ŞƏT-in yaranması yeni beynəlxalq mühitdə Çin, Rusiya, Qazaxıstan, Tacikistan və digər ölkələrin sərhəd demarkasiyası işlərini sürətləndirdi. ŞƏT-in mövcudluğuna qədər sərhədlərin demarkasiyası məsələsi hərbi danışıqlarda daha çox aktual idi. Bu təşkilatın formalaşması ilə tərəflər ilkin qarşılıqlı etimadı əldə etdilər və sərhəd bölgələrinin danışıqlara əsaslanan demarkasiyası prosesinə başladılar. Dünya

düzənində baş verən dəyişikliklərlə yuxarıda adı çəkilən ölkələr 1996 və 1997-ci illərdə hərbi sahədə etimadın möhkəmləndirilməsi və sərhədyanı ərazilərdə hərbi qüvvələrin azaldılması haqqında iki saziş imzalamaqla təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığa daha da təşəbbüs göstərmiş və sabit dialoq mexanizmi formalaşdırmışlar [20,17].

Bu razılaşmalar Şanxay Beşliyi (ŞƏT-in sələfi) vasitəsilə Sincan-Uyğur Muxtar Bölgəsinin təhlükəsizlik perspektivi baxımından Çin üçün əlamətdar diplomatik nailiyyət olmuşdur. Sovet İttifaqının süqutu zamanı Şərqi Türkiyə İslam Hərəkatı (ETİM) Çin administrasiyasına qarşı separatçı hərəkatı gücləndirdi və Mərkəzi Asiya ölkələrinin radikal İslam qruplarından dəstək istədi [21,53]. Buna qarşılıq olaraq 2004-cü ildə ŞƏT Daşkənddə daimi fəaliyyət göstərən Regional Antiterror Strukturu (RATS) yaratdı. Bu strukturun əsas məqsədi “üç şərlə” yəni, terrorizm, ekstremizm və separatizmlə mübarizə aparmaq üçün fəaliyyət göstərmək idi. Bu təşkilat öz fəaliyyət çərçivəsində təşkilata üzv olan dövlətlərlə müqavilələr imzalayırdı. Beləliklə, RATS ŞƏT çərçivəsində Çin üçün böyük nailiyyət və ŞƏT-in “üç şərlə”ə qarşı qarşılıqlı əməkdaşlığının nümunəsi idi. Bu əsasda Çin ŞƏT-in qarşılıqlı əməkdaşlığı vasitəsilə ETİM-i təmin etmək və məğlub etmək üçün tam imkandan istifadə etdi.

ŞƏT çərçivəsində əməkdaşlıq Çinin sərhədyanı və liman şəhərlərinin inkişafına səbəb olurdu. Çinin Manzhouli, Erlian, Alaşankou, Xorqos və digər əsas sərhəd şəhərləri qonşularla olan yaxşı münasibətlərə görə münaqişə təhdidindən qurtularaq inkişaf etməkdə idi. Coğrafi baxımdan bitişik şəhərlərin və limanların beynəlxalq yük daşıma və logistik əməkdaşlıqda dəyəri artırdı. Əlaqələrin genişlənməsi ŞƏT-ə üzv ölkələrdə sosial-iqtisadi inkişafda və yoxsulluğun aradan qaldırılmasında böyük imkanların yaradılmasına kömək edirdi. Yeganə sərhədyanı iqtisadi əməkdaşlıq zonası Çin-Qazaxıstan sərhədindəki Xorqosda yerləşir. Xorqos hazırda regionda Çin-Qazaxıstan münasibətlərinin dərinləşməsinin simvoluna çevrilir. Bundan əlavə, Çinin 13-cü Beşillik Planı həm də ŞƏT Beynəlxalq Logistika

Parkının və Çin-Qazaxıstan Logistika Əməkdaşlıq Bazasının tikintisinə aydınlıq gətirir.

Ötən illərdə ŞƏT öz sammitlərində ŞƏT-ə üzv ölkələrin sərhədyanı ərazilərində nəqliyyat vasitələrinin inkişafı və beynəlxalq logistika stansiyalarının yaradılması ilə bağlı bir çox bəyanatlar qəbul edib. Bu baxımdan, Pekin liman şəhərlərinin iqtisadi fəaliyyətini sürətləndirməyi, sərhədyanı turizmi, eləcə də bu ərazilərdə infrastruktur tikintisi vasitəsilə qarşılıqlı əlaqəni, infrastruktur layihələri vasitəsilə qərb hissəsində davamlı inkişaf dalğaları formalaşdırmağı hədəfləyir. Bu vəziyyət Çinə regional əlaqə üçün nəqliyyat və logistika stansiyalarını sürətləndirmək məqsədi ilə ŞƏT ölkələri ilə işləmək imkanı verəcək. ŞƏT çərçivəsində aparılan mütərəqqi işlər Çinin “Bir Kəmər Bir Yol” təşəbbüsü regionlararası əlaqəsini daha da artıracaq.

ŞƏT tərəfindən aktuallaşdırılan məsələlərin geniş spektri təşkilatın üzləşdiyi potensial problemlərin müxtəlifliyini vurğulayır. Lakin bunların bir qismi çox vaxt ŞƏT çərçivəsindən kənarda həll olunur. Bunlara Rusiya-Çin, Rusiya-Amerika və Çin-Amerika münasibətləri; KTMT, NATO və ŞƏT-in müvafiq rolları ilə bağlı təhlükəsizlik problemləri; Mərkəzi Asiya ölkələrinin həm öz aralarında, həm də onlarla böyük dövlətlər arasında ikitərəfli münasibətlərini nümunə göstərmək olar. Bununla belə, ŞƏT-in mövcud olması və xarici siyasət (yaxud geosiyasət) sahəsində aktiv görünməsinin özü regional və beynəlxalq səhnədə yeni və ciddi oyunçunun olması haqqında təsəvvür yaradır.

ABŞ-ın ŞƏT-ə münasibəti laqeydlik və şübhə prosesindən keçmişdir. 2005-ci ildə Astana Sammitindən əvvəl ABŞ hesab edirdi ki, ŞƏT Rusiya və Çinin Mərkəzi Asiyada yeni regional təhlükəsizlik konturu, siyasi baxışlarını nümayiş etdirmək üçün platforma yaratmaq üçün növbəti cəhdidir [49,14]. 1996-cı ildə yaradılan Şanxay beşliyi 2001-ci ilin iyununda ŞƏT-ə çevrilməsinin əsas səbəbi odur ki, Rusiya və Çinin Orta Asiyada ümumi strateji məqsədləri var - iki ölkənin strateji liderliyini gücləndirmək və eyni zamanda bu region ölkələri ilə dostluq münasibətlərini inkişaf

etdirmək. ABŞ nöqteyi-nəzərindən, Çin ŞƏT-dən əlverişli şəraitdə ümumi xarici siyasət yaratmaq, əksər dövlətlər tərəfindən tanınan regiona rəhbərlik hüququ qazanmaq və eyni zamanda qərb ölkələrinin enerji təhlükəsizliyi problemlərini həll etmək üçün istifadə etmək istəyir.

Həm Çin, həm də Rusiya ŞƏT-dən ərazi bütövlüyünü möhkəmləndirmək, bu iki ölkə ilə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin dərinləşməsi fonunda Qərbə müqavimət göstərmək üçün istifadə etmək istəyi ilə xarakterizə olunur. ŞƏT çərçivəsində Mərkəzi Asiya ölkələri üçün də yeni perspektivlər açılır, bu ölkələr regionun iki ən böyük ölkəsi ilə birlikdə Mərkəzi Asiyanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün öz resurslarından istifadə edə, “üçüncü” dövlətin təsirini istisna edə bilərlər [68].

ABŞ hesab edir ki, müasir ŞƏT quruluşunda çatışmazlıqlar hələ də aktualdır və onların aradan qaldırılması kifayət qədər çətin olduğu üçün regionun inkişafında ŞƏT-in bir təşkilat kimi fəaliyyəti səmərəsizdir. ABŞ-ın yanaşmasına görə birincisi iki əsas ölkə - Çin və Rusiya arasında qarşılıqlı etimad kifayət qədər kövrəkdir və bu onların əməkdaşlığına təsir edə bilər. Bununla yanaşı, Rusiyanın ŞƏT çərçivəsində maraqları ilk növbədə strateji xarakter daşıyır, əsasən Rusiyanın Mərkəzi Asiyadakı maraqlarını müdafiə edir. Bu, Rusiyanın birincisi, Çinin Mərkəzi Asiyada təsirinin getdikcə genişlənməsindən, ikincisi, Pekinin ŞƏT-dən Mərkəzi Asiyadakı siyasətinin aləti kimi istifadə etməsindən narahatlığını izah edir.

Hələlik Rusiya regionda qüvvələr balansını saxlamaq üçün ŞƏT-dən çox, MDB ölkələrinin Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının imkanlarını nəzərdən keçirməyə üstünlük verir. Eyni yanaşma ABŞ-ın buradakı strateji mövcudluğu məsələsində də qeyd olunur. Öz növbəsində Çin Rusiyanın Qərbin dairəsinə daxil olmasından narahatdır ki, bu da Çinin marginallaşmasına şərait yaradacaq. Belə bir təhlükə Pekini regionun əsas problemlərini tənzimləməklə ŞƏT-in inkişafını irəlilətməyə sövq edir.

İkincisi, əsas üzvlərlə digər ŞƏT ölkələri arasında münasibətlər heç də həmişə əlverişli olmur. Məsələn, Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov hesab edirdi ki, ŞƏT Mərkəzi Asiyada anti-Amerika alətinə çevrilməməlidir, halbuki 2003-cü ildə ŞƏT-in verdiyi təhlükəsizlik zəmanətləri ilə bağlı şübhələr hələ də qalmaqdadır. Bundan əlavə, Rusiya və Çin ŞƏT-i ABŞ-a qarşı regional balanslaşdırıcı təşkilata çevirməyə çalışır, digər üzv ölkələr isə ABŞ ilə ikitərəfli təhlükəsizlik münasibətlərini inkişaf etdirir. Məsələn, 2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da baş vermiş faciəli hadisələrdən sonra Mərkəzi Asiyadan bütün iştirakçı ölkələr ABŞ-la ikitərəfli sazişlər hazırlamaq və ABŞ-ın başçılıq etdiyi antiterror əməliyyatlarına dəstək vermişdilər. ABŞ-ın xahişi ilə onlar Amerika qoşunlarının öz ərazilərində yerləşdirilməsini alqışlamışdılar [35].

Üçüncüsü, ŞƏT-ə üzv olan digər dövlətlərin Sincanda təhlükəsizlik rolu Çinlə məhdudlaşdığından, ŞƏT-in Mərkəzi Asiyada çoxtərəfli əməkdaşlıq formalarında təhlükəsizlik təhdidlərinə cavab vermək imkanları minimaldır. Bu da ŞƏT daxilində mərkəzi rol oynayan Çinin mövqeyini müəyyən qədər zəiflədir.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, Birləşmiş Ştatlar heç vaxt ŞƏT-in daha əhəmiyyətli çoxtərəfli mexanizmə çevriləcəyinə inanmırdı, çünki əksər ekspertlər hesab edirdilər ki, Rusiya və Çin arasında potensial güc və siyasi rəqabət onların Təşkilatın inkişafında söylərini ciddi şəkildə məhdudlaşdıracaq.

2005-ci ilin fevralında Qırğızıstanda “lalə inqilabı” baş verdi, həmin ilin mayında Özbəkistanın Əndican şəhərində insidentlər oldu. Bir sıra regional təhlükəsizlik çağırışlarına cavab vermək üçün ŞƏT Hindistan, Pakistan və İranın müşahidəçi ölkələr kimi cəlb edilməsi, Astana sammitində “Hökumət Başçılarının Bəyannaməsi”nin qəbulu və tələblər daxil olmaqla yeni siyasətlər hazırlayıb. Bu tələblərə uyğun olaraq ABŞ öz qoşunlarını Mərkəzi Asiyadan çıxarmalı idi.

Bu tələblərə ABŞ hökuməti və mediası çox sərt cavab verdi – 2005-ci il iyulun 6-da ABŞ Senatının sədri ŞƏT-in ABŞ qoşunlarının Mərkəzi Asiyadan çıxarılması ilə bağlı tələblərini rədd etdi. 2005-ci il iyulun 14-də ABŞ-ın Birləşmiş Qərargah Rəisləri Komitəsinin sədri Mayers qeyd edib ki, Mərkəzi Asiyanın kiçik ölkələrini bu

qərarı verməyə məcbur edən Rusiya və Çinin təsiri olub. Həmin il iyulun 23-də ABŞ-ın müdafiə naziri Ramsfeld Tacikistan və Qırğızıstana üç günlük səfər etdi və səfər zamanı ABŞ-ın Mərkəzi Asiyada hərbi mövcudluğu mühüm mövzu idi.

Astana sammitindən sonra ABŞ ilk dəfə olaraq ŞƏT-in inkişafı ilə bağlı narahatlığını ifadə etməyə başlayıb. Birincisi, Təşkilat ABŞ-dan hərbi bazasını Mərkəzi Asiyadan çıxarmağı tələb edib və bu da ABŞ-ın Əfqanıstandakı antiterror əməliyyatına və Mərkəzi Asiya, Yaxın Şərq və Cənubi Asiyadakı strateji maraqlarına təsir edəcəkdi. İkincisi, ŞƏT sürətlə genişlənməkdə idi. Astana sammitində ŞƏT-də Monqolustandan sonra (2004-cü ildən) Hindistan, Pakistan, İran "müşahidəçi dövlət" statusu aldı. Bu da ŞƏT-in coğrafi dairəsinin də genişlənməsinə səbəb olurdu. ABŞ hesab edirdi ki, İranın müşahidəçi kimi dəvət olunması ŞƏT-in inkişaf istiqamətinin şübhəli olması deməkdir. ABŞ 2006-cı ildə Şanxayda keçirilən ŞƏT sammitindən narahat idi, bunun səbəblərindən biri də İran prezidenti Mahmud Əhmədinəjadın iştiraka dəvət olunması idi. 3 iyun 2006-cı ildə Asiya Təhlükəsizlik Konfransında Ramsfeld açıq şəkildə bundan öz narahatlığını ifadə etmişdir.

İranın ŞƏT-ə dəvəti ŞƏT üçün ciddi uğur hesab edilə bilərdi. Bu dövrə qədər ŞƏT-in mövqeyinə görə İranda terror meyilləri çox olmuşdur. ABŞ hesab edir ki, İranı gizli nüvə silahı yaratmaq planlarından əl çəkməyə məcbur etmək üçün ona qarşı sanksiyalar tələb edəndə ŞƏT İrana dəstək verib və bu, ABŞ-ın Yaxın Şərqdəki strateji maraqlarına toxunub. Eyni zamanda, İranın ŞƏT-ə daxil olması ŞƏT çərçivəsində daxili enerji əməkdaşlığı üçün yeni imkanlar yaratdı. Rusiya prezidenti Vladimir Putin Şanxayda keçirilən sammitdə Enerji Klubunun yaradıla biləcəyini elan etdi. Əgər Rusiya, Mərkəzi Asiya ölkələri və İran ŞƏT-də daxili enerji birliyi yarada bilsələr, bu, ABŞ-ın Yaxın Şərq və Xəzər dənizinin enerji resurslarına nəzarətində təhlükə yaradacaq.

Üçüncüsü, ABŞ belə qənaətə gəlib ki, Rusiya və Çin ŞƏT-dən ABŞ-ın Mərkəzi Asiyadakı maraqlarına qarşı istifadə edir. Astana sammitindən əvvəl amerikalı siyasətçilər ilə Rusiya və Çin siyasətçiləri arasında fikir ayrılıqlarının ŞƏT-

in siyasətini ləng və səmərəsiz edəcəyi fikri üstünlük təşkil edirdi. Lakin sammit görüşlərindən sonra ABŞ fikrini dəyişərək bildirib ki, Rusiya və Çinin dəstəyi ilə ŞƏT-in Mərkəzi Asiya ölkələri öz maraqlarını ABŞ-ın maraqlarına qarşı qoymaq cəsarəti tapıblar. Öz növbəsində, 2006-cı ildən Rusiya-Amerika münasibətlərinin pisləşməsi fonunda baş verən Rusiyanın ŞƏT-ə münasibətindəki dəyişiklik də nəzərə çarpıb. Hər şeydən əvvəl iki ölkə arasında İranın nüvə problemi, NATO-nun Şərqi doğru genişlənməsi, Rusiya ilə Ukrayna arasında qaz ehtiyatları ilə bağlı mübahisələr və digər məsələlərdə ciddi fikir ayrılıqları yaranıb ki, bu da qarşılıqlı tənqidlərə səbəb olub. ABŞ ilə münasibətlərin pisləşməsi, ənənəvi təsir sahələrində ardıcıl olaraq “rəngli inqilabların” baş verməsi ilə Rusiya ŞƏT-ə töhfəsini artırdı və bu regional təşkilatın birgə səylərinin köməyi ilə, Mərkəzi Asiya və MDB ölkələrində aparıcı rolunu gücləndirəcək və ABŞ üçün çəkindirici rol oynayacağına ümidi artırdı.

Çin lap əvvəldən ŞƏT-in müterəqqi inkişafına tam inam nümayiş etdirirdi. Çinin Mərkəzi Asiyadakı ənənəvi və tarixi təsirinin Rusiyadan daha aşağı olmasına baxmayaraq, Çinin real təşəbbüsü ABŞ-dan aşağı səviyyədədir, lakin təşəbbüsün yaranma və inkişaf prosesi göstərir ki, Çin ŞƏT-in çoxtərəfli mexanizmini qlobal siyasi çoxqütblülüyün təşviqi aləti hesab edir və Vaşinqtona qarşı milli assosiasiya kimi qəbul edir. Çin təkcə Mərkəzi Asiyada təsirini gücləndirməməli, həm də Vaşinqtonu regional və qlobal səviyyədə güzəştə getməyə məcbur etməlidir [31,245]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Vaşinqton ŞƏT çərçivəsində Rusiya, Çin və Hindistanın geosiyasi birliyinin yaradılmasının potensial imkanlarını ABŞ üçün təhlükə hesab edir.

ŞƏT-in yaradılmasının əvvəlində ABŞ buna əhəmiyyət vermədi, onunla münasibətlər qurmağa, onun müşahidəçisinə çevrilməyə çalışdı. Astanada ŞƏT sammiti ərəfəsində və ondan sonra ABŞ hökuməti ŞƏT-in inkişafına böyük diqqət yetirməyə başladı. ABŞ hesab etdirdi ki, ŞƏT-in Mərkəzi Asiya əməkdaşlığı sahəsində siyasətinin məqsəd və vasitələri kifayət qədər aydın deyil və bu mübahisəli məsələlərin yaranmasına səbəb ola bilər. ABŞ dövlət katibinin Mərkəzi və Cənubi

Asiya məsələləri üzrə köməkçisi Riçard Bauçer Astana sammitindən sonra ABŞ hökumətinin ŞƏT-ə münasibətindən ətraflı danışıb.

Birincisi, ŞƏT Mərkəzi Asiyada Rusiya və Çin hökmranlığının alətinə çevrilməməlidir; ikincisi, ŞƏT geosiyasətdən daha çox iqtisadi inkişafa diqqət yetirməlidir; üçüncüsü, ABŞ Hindistan, Pakistan və Monqolustanın ŞƏT-də müşahidəçi dövlət olmaq istəyini alqışlayır, Əfqanıstanın ŞƏT ilə əlaqə yaratmaq istəyini alqışlayır, lakin eyni zamanda hesab edir ki, İran müşahidəçi qismində olarsa, bu, çoxlu problemlərə səbəb ola bilər [22]. ABŞ hökumətinin ŞƏT-ə münasibəti sürətlə dəyişib və bu Astana Sammitində “Hökumət Başçılarının Bəyanatı” ilə stimullaşdırılan dərin düşünülmüş cavab idi.

Cari dövrdə ABŞ hökuməti artıq ŞƏT-in sadəcə “danışan” olduğuna inanmır və bu amili nəzərə alaraq, inkişaf etməkdə olan ŞƏT-dən gələn çağırışların öhdəsindən gəlmək üçün siyasətini yenidən konfigurasiya edir, ABŞ-ın Mərkəzi Asiya strategiyasına düzəlişlər edir. Birincisi, ABŞ hökuməti Mərkəzi və Cənubi Asiya arasında iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsinə, enerji və elektrik infrastrukturunun gücləndirilməsinə, başqa sözlə, “Mərkəzi Asiya və Cənubi Asiyanın İqtisadi İnteqrasiyası Planları”nı həyata keçirməyə başladı. ABŞ hesab edir ki, ticarət Mərkəzi Asiya regionunun inkişafının açarındır və ticarətin inkişafı infrastrukturun hərtərəfli təkmilləşdirilməsinə əsaslanır. Mərkəzi Asiya ölkələri yalnız Mərkəzi və Cənubi Asiya arasında əlaqələri gücləndirməklə Rusiyanın karbohidrogenlər, elektrik enerjisi və pambıq ixracı inhisarını qıra bilərlər.

Bu təşəbbüsə İnfrastruktur İnteqrasiya Planı, Tarif İslahatı Planı, Regional Enerji Bazarı İslahat Planı və Mərkəzi Asiya Yol Planı daxildir. Bundan əlavə, ABŞ hökuməti həmçinin Mərkəzi Asiyadan Əfqanıstan vasitəsilə Pakistan və Hindistana enerji daşıyacaq enerji siyasətini güclü şəkildə dəstəkləyir və bu da həm Cənubi Asiyanın ehtiyaclarını, xüsusən də Hindistanda sürətlə artan enerji ehtiyaclarını, həm də enerji mənbələrinin şaxələndirilməsini nəzərə alaraq, təmin edir.

İkincisi, ABŞ ŞƏT-in Mərkəzi Asiya ölkələri ilə, xüsusən Qazaxıstan və Qırğızıstanla ikitərəfli münasibətləri inkişaf etdirməyə davam edərək, bu ölkələrdə ŞƏT-ə doğru mərkəzdənqaçma meyllərini stimullaşdırdı. Son illər Qazaxıstan kifayət qədər sürətli iqtisadi inkişaf edir, bu ölkə zəngin enerji ehtiyatlarına malikdir. Qazaxıstan Mərkəzi Asiya ölkələri arasında liderdir. Enerji resursları problemi və regional strategiyanın maraqları ABŞ-ı Qazaxıstanı dəstəkləməyə sövq edir. ABŞ-Qazaxıstan münasibətləri ABŞ üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Üçüncüsü, ABŞ hökuməti ŞƏT-in regional məsələlərə münasibətinə diqqət yetirməyə başladı. 2006-cı ilin avqustunda ABŞ dövlət katibinin köməkçisi Riçard Bauçer Çinə səfəri zamanı “fikir mübadiləsi” üçün ŞƏT Katibliyinə xüsusi səfər etdi. Bu fakt ABŞ-ın bu təşkilata böyük əhəmiyyət verdiyini və onların ideyalarının dinlənəcəyi dialoqu səbirsizliklə gözlədiyini əks etdirir.

Dördüncüsü, ABŞ NATO, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında ənənəvi əlaqələrin inkişafına kömək etməkdə davam edir. ABŞ hökuməti hesab edir ki, NATO-nun köməyi ilə Mərkəzi Asiya ölkələrində təhlükəsizlik və hərbi mövcudluğu gücləndirmək, ATƏT-in köməyi ilə Mərkəzi Asiyada demokratiya və insan haqlarını təmin etmək olar. Bu, Mərkəzi Asiya siyasətinin mühüm hissələrindən biri olmaqla yanaşı, Mərkəzi Asiyada onları maraqlandıran məsələlərin həllində ABŞ-ın üstünlüyünü təmin etmək üçün mühüm vasitədir. NATO və ATƏT-in köməyi ilə Mərkəzi Asiya işlərində iştirak etmək imkanı ABŞ və ŞƏT arasında mühüm rəqabət vasitəsidir.

Amerikalı ekspert və alimlərin ABŞ-ın ŞƏT ilə bağlı siyasətini qiymətləndirməsi aşağıdakılardan ibarətdir. Birincisi, Birləşmiş Ştatlar Mərkəzi Asiyada mövcudluğunu davam etdirsə, o, ŞƏT-ə göz yuma bilməz, çünki bu təşkilat Çin və Rusiya arasında Mərkəzi Asiyanın digər ölkələri ilə əməkdaşlığı effektiv şəkildə inkişaf etdirmək üçün bəlkə də yeganə regional mexanizmdir. ABŞ, Rusiya, Çin və Mərkəzi Asiya ölkələrinin terrorizmlə mübarizədə və regionda sabitliyin qorunmasında ümumi maraqları var, ABŞ regional sabitliyin axtarışında və İslam

terrorizmi ilə mübarizədə Rusiya və Çinə hörmət etməlidir. ABŞ özünü Soyuq Müharibə və “Böyük Oyun” təfəkkürünə qaytarmamalıdır, bu, geosiyasi inkişafda yalnız sıfır nəticəyə gətirib çıxara bilər. ŞƏT çərçivəsində keçirilən hərbi təlimlər ABŞ-ın maraqlarına mütləq təsir etmir və ABŞ da bu barədə düşünməməlidir. ABŞ və ŞƏT arasında müsbət əməkdaşlıq həm Mərkəzi Asiya regional, həm də qlobal məsələlərdə Rusiya və Çindən diplomatik dəstək toplaya bilər və ŞƏT-in anti-Amerika qruplaşmasına çevrilməsinə mane ola bilər, eyni zamanda ABŞ-ın Mərkəzi Asiyanın çoxşaxəli mexanizmində iştirakı onların Cənub-Şərqdəki siyasətlərini modelləşdirir.

ABŞ və ŞƏT-in Mərkəzi Asiyadakı maraqlarını müqayisə etsək, görürük ki, hər iki tərəfin maraqları arasında çoxlu fərqlər və ümumi cəhətlər mövcuddur. Ümumi maraqlar konstruktiv qarşılıqlı fəaliyyət üçün əsasdır. Hazırda ŞƏT ilə ABŞ arasında strateji qarşılıqlı etimadın olmadığı və tərəflərin bir-birini potensial düşmən hesab etdiyi bir şəraitdə müsbət qarşılıqlı fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün ŞƏT-ABŞ strateji əməkdaşlığının inkişafı üzrə Fəaliyyət Proqramının qəbul edilməsi zəruridir. Birinci mərhələdə ABŞ Çin, Rusiya və Qərbi ölkələri arasında qarşılıqlı şübhələri azaltmaq üçün ŞƏT və NATO-nu strateji dialoqa təşviq edə bilər. Bu strateji dialoq Vaşinqtona ŞƏT-i anlamağa kömək edə, həmçinin Çinin NATO-nu anlamasına kömək edə bilər [70,72]. Bununla belə, bu cür əməkdaşlıq iştirakçılardan yüksək bacarıq, çeviklik və qarşılıqlı faydalı kompromis tapmaq bacarığı nümayiş etdirməyi tələb edir.

Bundan sonra bir sıra əsas sahələrdə pilot əməkdaşlığa başlamaq lazımdır. ABŞ və ŞƏT-in regional iqtisadi integrasiyanın təşviqində və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizədə maraqları üst-üstə düşdüyü üçün bu iki sahədən başlaya bilər. “Regional iqtisadi integrasiya” istiqamətində nəqliyyat infrastrukturunun tikintisi sahəsində perspektivli əməkdaşlıq mümkündür. Mərkəzi Asiyadakı ŞƏT-ə üzv dövlətlər, Rusiya, Çin ABŞ-la əməkdaşlıq edərək, Mərkəzi Asiyada nəqliyyat infrastrukturunun tikintisinin

artırılmasından və nəqliyyat şəbəkəsinin ümumi səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasından daha asan faydalanacaqlar. Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə də pilot əməkdaşlıq sahəsinə daxil edilə bilər. Məsələn, Mərkəzi Asiya və Əfqanıstan ölkələri ŞƏT daxilində resursları və məlumatları effektiv şəkildə birləşdirə bilər, ABŞ və NATO isə ŞƏT ilə müvafiq kəşfiyyat məlumatlarını paylaşa bilər, bununla da qazan-qazan vəziyyəti asanlaşdırıla bilər. Yuxarıdakı pilot əməkdaşlıqlar müəyyən irəliləyiş əldə edə bilsə, bu, digər sahələrdə qarşılıqlı inam və əməkdaşlığın qurulmasına kömək edəcək.

Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı “Şanxay beşliyi”dən Mərkəzi Asiyanın regional işlərində çox mühüm rol oynayan yeni tip regional əməkdaşlıq təşkilatına çevrildiyi vaxtdan kifayət qədər qısa bir müddət – beş il keçdi. ŞƏT-in sürətli transformasiyası ilə əlaqədar olaraq ABŞ-ın bu təşkilata münasibəti də sürətli dəyişikliklərə məruz qaldı. Bu dəyişikliklər ABŞ-ın ŞƏT və Mərkəzi Asiya ilə bağlı siyasətinə birbaşa təsir göstərir. ABŞ ŞƏT-in Mərkəzi Asiyada Rusiya və Çinin aparıcı alətinə çevrilməməsi üçün onunla fəal dialoq aparmağa məcburdur. Eyni zamanda, məqsədləri fərqli olsa da, ABŞ və ŞƏT-in Mərkəzi Asiyada ümumi maraqları var.

II FƏSİL. II Fəsil. Son onillikdə ABŞ-Çin iqtisadi əlaqələrinin inkişafı

2.1 İqtisadi əlaqələrdə böhranın əmələ gəlməsi

Çin Xalq Respublikası yaranandan bəri ABŞ-ın ÇXR-ə qarşı siyasəti həm rəqabət, həm də tərəfdaşlıq dövrlərini əhatə edib. 1949-cu ildə Çin Kommunist Partiyasının silahlı qüvvələrinin qələbəsi və sonradan Sovet İttifaqı ilə sıx əməkdaşlıq ABŞ-ın sərt mühasirəsi siyasətini müəyyən etdi. Vaşinqtonda Çin ABŞ-ın əsas rəqiblərdən biri kimi görünürdü. 1950-1953-cü illər Koreya müharibəsi, eləcə də 1954-1955, 1958-ci illərdə Tayvan boğazındakı böhranlar zamanı ÇXR və ABŞ silahlı qüvvələri birbaşa toqquşdu. Birləşmiş Ştatlar bu günə qədər Tayvana böyük hərbi yardım edir. ABŞ-ın Çinə qarşı iqtisadi sanksiyaları hələ ÇXR yaranmazdan əvvəl də tətbiq olunub. Qondarma Çin Komitəsi 1947-ci ildən SSRİ və onun

müttəfiqlərinə qarşı sanksiyalarla məşğul olan İxrac Nəzarəti üzrə Koordinasiya Komitəsi ilə birlikdə fəaliyyət göstərirdi. Lakin 1960-cı illərin sonlarından Sovet-Çin münasibətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsi fonunda ABŞ və Çin arasında münasibətlərdə ciddi dəyişikliklər baş verdi. ABŞ ticarət məhdudiyyətlərini yüngülləşdirdi. Amerika diplomatiyası elə bir vəziyyətə nail ola bildi ki, Sovet İttifaqı eyni vaxtda həm ABŞ-ı, həm də ÇXR-i özündə cəmləşdirməli oldu. Den Syaopin islahatlarına başladıqdan sonra Çin ticarətinin liberallaşdırılması və ticarət-iqtisadi əlaqələrin sürətlə qurulması fonunda Çin və ABŞ arasında yaxınlaşma davam etdi [23].

Ümumiyyətlə, soyuq müharibə başa çatdıqdan sonra və Donald Tramp ABŞ-da hakimiyyətə gələnə qədər Amerikanın Pekinə qarşı siyasəti bir neçə ziddiyyətli, lakin kifayət qədər balanslaşdırılmış münasibətə əsaslanırdı. Bir tərəfdən, Vaşinqton Çinlə ticarət-iqtisadi tərəfdaşlığın faydalarından irəli gəlirdi. ÇXR geniş spektrli məsələlərdə əməkdaşlıq etmək və eyni zamanda liberal dünya nizamında iştirak etmək üçün əsas inkişaf etməkdə olan güclərdən biri kimi görünürdü. Digər tərəfdən, amerikalılar Çinin hərbi gücünün tədricən artması, bazar islahatlarının natamamlığı, dövlətin yüksək rolu və iqtisadiyyatın qeyri-şəffaflığı, insan hüquqlarının vəziyyəti və qeyri-demokratik üslubdan narahat idi. Bu balans ABŞ-ın milli təhlükəsizlik strategiyalarında yaxşı görünür. Onlar həmçinin iki komponentin nisbətlərində dəyişiklikləri göstərirlər. Məsələn, Bill Klintonun prezidentliyinin sonunda hazırlanmış 1999-cu il Strategiyası əsasən tərəfdaşlıq tonlarında davam etdirilir. Eyni sözləri artıq Corc Buşun birinci dövründə hazırlanmış 2002-ci ilin Strategiyasına da aid etmək olar. Düzdür, o, Çinə milli nüfuza “köhnəlmiş” yanaşmalardan - siyasi rejimin qalıqlarının qorunub saxlanması və qonşuları təhdid etməyə qadir olan silahlı qüvvələrin yaradılmasından istifadə etdiyini göstərdi. Çin islahatları və tranzitinin natamamlığı 2006-cı il Strategiyasında da qeyd olunur [24].

ABŞ Çin arasındakı münasibətlər Barak Obamanın hakimiyyəti illərində əməkdaşlıq və partnyorluğa əsaslanırdı. 2010-cu ildə ilk Milli Təhlükəsizlik

Strategiyasında ABŞ Çinin tərəfdaşlığının əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırdı. Strategiyada qeyd olunurdu ki, ÇXR sürətlə inkişaf edən iqtisadi və hərbi gücə malik olan dövlətdir. Buna baxmayaraq, o bu gücü dinc məqsədlər üçün istifadə edir və ÇXR-in belə məqsədlər üçün güc tətbiq etməsindən ABŞ narahat deyildir. 2011-ci ildə ABŞ dövlət katibi Hillari Klinton “ABŞ-ın Sakit okean əsri” ilə bağlı öz siyasi məqaləsində də Çinlə ABŞ münasibətlərinə toxunaraq vurğulayırdı ki, ABŞ-Çin münasibətlərində problemlər mövcuddur, lakin söhbət iqtisadiyyat və ya hərbi-siyasi məsələlərdən gedirsə hər iki tərəfin dialoq içində olması mütləqdir [25]. Oxşar paradigma 2015-ci il Strategiyasında da ifadə edilmişdir, baxmayaraq ki, o vaxta qədər ABŞ-Çin münasibətlərinin özündə bəzi dəyişikliklər baş vermişdi [26].

İkitərəfli münasibətlərdə gərginlik ABŞ-da Donald Trump-ın hakimiyyətə gəlməsindən sonra intensiv vəziyyət aldı. 2017-ci il ABŞ Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında da bu gərginlik öz əksini tapırdı. Bu qarşıdurmaya doğru keçid idi. Strategiyada ABŞ üçün təhlükə mövqeyində duran iki aktor Rusiya və Çin idi. Hər iki ölkə siyasətləri Amerikanın maraq və dəyərlərinə birbaşa zidd olan “revizionist güclər” kimi xarakterizə olunur. Əgər əvvəlki konsepsiyalarda ÇXR-də siyasi rejim məsələsi fon tənqidi ardıcılığı ilə aparılırdısa, 2017-ci ildə bu, artıq Çinin başqalarına tətbiq etdiyi, korrupsiyanı “ixrac etdiyi”, vətəndaşlara casusluq praktikası kimi baxılırdı və bununla da qonşularının suverenliyinə xələl gətirir.

Bu iqtisadiyyatda olan əməkdaşlıq üçün də aktualdır. Əvvəlki doktrinalarda Çin iqtisadiyyatında dövlət sektorunun yüksək rolu və Amerika bizneslərinə qarşı ayrı-seçkilik halları problem kimi müəyyən edilsə də, onların rolu şişirdilmirdi. İndi Çinin xaricdəki infrastruktur layihələri Birləşmiş Ştatlarla müqayisədə rəqabət üstünlüyü əldə etmək və onların dünyada təsirini proqnozlaşdırmaq vasitəsi kimi qiymətləndirilirdi. Yəni yerli məsələdən Çinin iqtisadi siyasəti ABŞ-ın, eləcə də müttəfiqlərinin, o cümlədən Aİ ölkələrinin milli təhlükəsizliyinə çağırışa çevrilmişdi. 2017-ci il Strategiyasında Çinlə tərəfdaşlıq və ya qarşılıqlı ticarətin faydaları haqqında praktiki olaraq heç bir məqam yoxdur [27].

2017-ci il Strategiyasının müddəaları Ağ Ev tərəfindən 2020-ci ildə ABŞ-ın Çinə strateji yanaşması adlı sənəddə təsbit edilmişdir [23]. Onun əsas mesajı ondan ibarətdir ki, iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin qurulmasından və genişmiqyaslı əməkdaşlığa başlanmasından qırx il sonra Vaşinqton Çin dövlətinin demokratikləşməsinə və onun tam hüquqlu bazar iqtisadiyyatına çevrilməsinə ümidlərini itirir. Çinlə olan əməkdaşlıq fürsətdən ABŞ iqtisadiyyatı, təhlükəsizliyi, dəyərləri və liderliyi üçün təhlükəyə transformasiya edir. İndi Çinin Amerikanın rəhbərlik etdiyi beynəlxalq birliyə inteqrasiyası ilə bağlı illüziyalar əvəzinə, böyük güclərin rəqabəti ruhunda son dərəcə real siyasət tələb olunur. O, ABŞ-ın rifahını təmin etmək, dövləti qorumaq, güc yolu ilə sülhü təmin etmək və Amerikanın dünyada təsirini artırmaq üçün Çinə təzyiq və nəzarəti əhatə etməlidir. Eyni zamanda, rəqabət təhlükəli həddən kənara çıxmamalı, qarşıdurmaya və ya açıq münaqişəyə çevrilməməlidir.

Sənəd ABŞ-ın Çinə qarşı iddialarını ümumiləşdirir. İqtisadi baxımdan, Çin qlobal bazar iqtisadiyyatının bir hissəsi olmaqla, qeyri-bazar dövləti olaraq qalır. Sənayenin həddindən artıq gücü, proteksionizm və hökumət alətləri Çinə bazar iqtisadiyyatlarında olmayan üstünlüklər verir. Bu o deməkdir ki, ÇXR onların hesabına inkişaf edir və haqsız rəqabət aparır. ABŞ-ın təhlükəsizliyinə digər təhdidlər Amerika texnologiyasının borclanması, Amerika firmalarının öz texnologiyalarını ÇXR-ə ötürməyə məcbur etdiyi qaydaların yaradılması, Amerika şirkətlərinin ələ keçirilməsi, əqli mülkiyyətin pozulması və sənaye casusluğudur. Sənədin müəllifləri qlobal oyun qaydalarının və standartların Çinin xeyrinə yenidən formatlaşdırılmasını siyasi layihə hesab edirlər. Amerikalıların fikrincə, inkişafı təşviq etmək əvəzinə, korrupsiyaya, çirklənməyə, qeyri-şəffaf kreditlərə və maliyyə əməliyyatlarına gətirib çıxarır, həmçinin xarici ölkələri Çinin əsarətinə çevirir. Çinin iqtisadi alətlərdən siyasi məqsədlər üçün istifadəsində (əslində sanksiyalar şəklində) fəallığının artması da təhlükə kimi qiymətləndirilir.

Digər bir qrup iddia isə Amerika dəyərlərinə meydan oxumaqdadır. Amerikalılar Çinin qlobal liderliyə, o cümlədən sənəd müəlliflərinin marksizm-leninizmin, millətçiliyin, birpartiyalı diktaturanın, direktiv iqtisadiyyatın xüsusi şərhinin qarışığı kimi başa düşdüyü modelinin təbliği yolu ilə səy göstərməsindən irəli gəlir. Bu arqument Çinin özündə müxalifətin sıxışdırılması, senzura və azlıqların hüquqlarının pozulmasına istinadlarla dəstəklənir. Münasibətlərdə gərginliyin yaramasına üçüncü yanaşma təhlükəsizlik problemləridir. Çin böyük hərbi gücə çevrilib və onun nüvə potensialı artır. Bundan əlavə, Çin rəqəmsal və informasiya məkanında güclü oyunçuya çevrilib.

ABŞ-ın mövqeyindən bütün bu çağırışlar qətiyyətli hərəkət tələb edir. Hərbi çəkəndirmə ilə yanaşı, Çinin keçmişdə pozduğu bir çox öhdəliklərin təcrübəsinə əsaslanaraq, Pekinə qarşı sərt, aydın və yoxlanıla bilən razılaşmaların tətbiq edilməsini əhatə etməlidir. Kibercasusluğu və əqli mülkiyyətin sızmasını dayandırmaq üçün hüquq-mühafizə orqanları ilə fəal işləmək, informasiya kampaniyalarına və Birləşmiş Ştatlara təsir etmək üçün (məsələn, universitetlər və tədqiqat mərkəzləri) keçici çıxış yollarından istifadə cəhdlərinə qarşı mübarizə aparmaq lazımdır. Strategiyaya görə, ABŞ və Çin arasında iqtisadi münasibətlərin balansı köklü şəkildə dəyişdirilməlidir. Sənəddə ABŞ-ın təsirini genişləndirmək, habelə Hind-Sakit okean regionunda müttəfiqlər və tərəfdaşlarla münasibətləri gücləndirmək vəzifəsi irəli sürülür. Eyni zamanda qeyd olunur ki, ABŞ Çinə demokratiya tətbiq etmək, onun işlərinə qarışmaq niyyətində deyil və vəziyyəti qarşıdurma vəziyyətinə gətirmək istəmir. ABŞ-ın maraqlarına uyğun olan yerdə Çinlə əməkdaşlıq etmək lazımdır.

Praktiki baxımdan Tramp administrasiyası Çinə təzyiqləri xeyli artırmışdı. Üstəlik, bütövlükdə administrasiyanın kursu Konqresdən dəstək alırdı. Burada ticarət, sanksiyalar, ideoloji və hərbi-siyasi tədbirləri ayırd etmək mümkündür. Ticarət baxımından ABŞ Çinlə böyük ticarət kəsirini azaltmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. 2018-ci ildə bu, 2017-ci illə müqayisədə 43,6 milyard dollar artaraq 378,6 milyard

dollar olub [29]. 2019-cu ilə qədər 345,2 milyard qədər azaldı Bu günəş panelləri, elektronika, tibbi məhsullar üzrə ABŞ tariflərinin artırılmasına səbəb olub. Amerikalılar 2018-ci ildə onları ardıcıl olaraq artırdılar . Pekin cavab rüsumları tətbiq etsə də və ÜTT ilə məhkəməyə müraciət etsə də, ABŞ administrasiyası hələ də Çinə ticarət danışıqları aparmağa nail olub [44]. 2020-ci il yanvarın 15-də ticarət sövdələşməsinin birinci mərhələsi üzrə saziş imzalanıb. Çin əqli mülkiyyət, texnologiya transferi, kənd təsərrüfatı, maliyyə xidmətləri və xarici valyuta sahələrində ticarət rejimini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirməyi öhdəsinə götürüb və həmçinin ABŞ idxalını genişləndirməyi öhdəsinə götürüb. Bunun müqabilində ABŞ bir sıra tarifləri azaltmalı oldu [31]. Lakin razılaşmaların icrası prezident tərəfindən təxirə salınıb

2.2 ABŞ-Çin ticarət müharibəsi

Müasir dünyada ticarət müharibələrinin ən mühüm nümunəsi ABŞ-Çin ticarət müharibələridir. Qədim dövrlərə gedib çıxan ABŞ-Çin ticarət əlaqələri bu iki ölkəni müxtəlif tarixi dövrlərdə rəqib və ticarət tərəfdaşına çevirib. Keçmişdə ABŞ-ın idxal bazarı axtarışını Çinlə bugünkü iqtisadi-ticari münasibətlərin əsası hesab etmək olar. Uzun illərdir ixraca əsaslanan iqtisadi böyümə siyasətini davam etdirən Çin iqtisadiyyatı bu yolda uzun yol qət etmişdir. Lakin sözügedən irəliləyişlərin bu gün dünyada Çinin iqtisadi payını artırması ABŞ iqtisadiyyatı və hegemonluğu üçün neqativləri ehtiva edir. Çünki istehsal və kapital zamanla Qərbdən Asiyaya doğru istiqamət dəyişir.

ABŞ-da keçirilən prezident seçkilərinin nəticəsi kimi Trump “Amerikanı yenidən böyük etmək” şüarı ilə Donald Trumpın hakimiyyətə gəlməsi ilə ABŞ və Çin arasındakı münasibətlərdə gərginlik artmağa başladı. Trump hakimiyyətinin Çinə qarşı olan siyasətinin əsasında Çinlə olan iqtisadi və ticari münasibətlərdə artan disbalansı azaltmaq idi [32]. Ümumilikdə Donald Trump hakimiyyətinin bu siyasətini statistikalarda özünü doğrultmuşdu. Belə ki, 2018-ci ildə Çin və ABŞ arasındakı ticarət dövriyyəsi 419 milyard ABŞ dollarından 284 milyard ABŞ dollarına qədər

enmişdi. Lakin zənnimizcə bunu ticarət müharibəsinin uğuru adlandırmaq mümkün deyildir. Çünki qarşılıqlı tətbiq olunan sanksiyalar ticarət müharibəsinin qalibi olmur fikrini daha da aktuallaşıdırırdı.

2008-ci il qlobal böhranı ilə Çinin həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən gücləndiyi açıq şəkildə müşahidə edilmişdir. Yəni böhrandan sonra kapitalın istiqamətinin Asiyaya doğru dəyişməyə başladığı açıq-aydın müşahidə olunurdu. Bu kontekstdə ABŞ-ın 2018-ci ilin əvvəlində öz milli təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bəzi idxal mallarına əlavə gömrük rüsumları tətbiq etmək qərarı ABŞ-Çin ticarət müharibələrinin başlaması üçün zəmin yaratmışdır. 2018-ci ilin ilk yarısında ABŞ tərəfindən Çinin ABŞ idxalında ən böyük paya sahib olduğu üçün proteksionist tədbirlərdən təsirləndiyi açıqlandı. Tətbiq edilən proteksionizm siyasətlərinə qarşı Çin də eyni şəkildə ABŞ-ın idxalına daha yüksək tariflər tətbiq etdi. Görülən proteksionist tədbirlər qarşılıqlı cavablarla ticarət müharibəsinə çevrildi.

Ticarət müharibələrinin hər iki ölkədə mənfi cəhətləri olması qaçınılmazdır. Çünki, ilk növbədə, idxalın ticarət müharibələri başlamazdan əvvəl olduğundan daha baha olması tələbin azalması və beləliklə də qlobal istehsalın azalması ilə nəticələnə bilər.

İqtisadçılar tərəfindən 18-ci əsrin sonunda başlayan və 19-cu əsrin əvvəllərində irəli sürülən klassik iqtisadiyyatın sərbəst ticarət baxışının iqtisadi səmərəliliyə və böyüməyə töhfə verdiyi vurğulayır [33,23]. Ölkələrin beynəlxalq arenada sərbəst ticarət etmələrinin səbəbi xarici ticarət həcmi artırmaq və iqtisadi prosesləri asanlaşdırmaqdır [34,101]. Konsepsiya olaraq, ABŞ-Çin ticarət müharibələri zamanı tətbiq olunan proteksionizm siyasəti bir dövlətin öz ölkəsinin iqtisadiyyatını digər ölkələrin rəqabətinə qarşı qorumaq üçün həyata keçirdiyi iqtisadiyyat və xarici ticarət siyasətidir [36,239]. Sərbəst ticarət 18-ci əsrin sonlarında meydana gəlsə də, bəzi mənbələrdə proteksionizm fenomeninin 17-ci əsrə aid olduğu qeyd edilir. Bunun səbəbi merkantilistlərin xarici ticarətdə artıqlığın verilməsi fikri idi [37,1].

ABŞ ilə Çin arasında 2018-ci ildə başlamış ticarət müharibələrinin əsas səbəbi ABŞ-ın Çindən idxal etdiyi məhsullara əlavə rüsumlar tətbiq etməklə həyata keçirdiyi proteksionizm siyasəti olmuşdur. Təbii ki, bu siyasətə cavab olaraq Çin proteksionizmi də ciddi sanksiyalar və əlavə rüsumlar tətbiq etməklə ticarət müharibəsində iştirakını təsdiq etmişdir.

2018-ci il Mart ayının 8-də Çin və ABŞ arasında iqtisadi və ticari əlaqələrdə ilk qarşıdurma özünü göstərmişdir. ABŞ prezidenti Donald Trump ABŞ hökumətinin Çinin ABŞ-a ixrac etdiyi aliminium və polad məhsulları üzrə əlavə rüsumlar tətbiq etdiyini açıqladı. ABŞ hökumətinin bu qərarının səbəbini milli təhlükəsizlik ilə əlaqələndirən prezident Donald Trump eyni zamanda qərarı 1962-ci ildə qəbul edilmiş ABŞ Ticarət Məcəlləsinin 232-ci maddəsinə əsaslandığını bildirirdi. Bu dövr ərzində ABŞ-ın tətbiq etdiyi sanksiyalardan Meksika və Kanada kənarda saxlanılırdı. Buna səbəb olaraq NAFTA daxilində tərəflərin danışıqlarının davam etməsi göstərilirdi.

İki dövlət arasında əhəmiyyətli dərəcədə böyük ixrac həcmi olan bu məhsullar üzrə əlavə rüsumların tətbiqi mövcud iqtisadi münasibətlərdə gərginliyin yaranmasında kifayət qədər güclü səbəb idi. Bu qərar qısa vaxt ərzində qüvvəyə mindi, lakin əlavə rüsumların tətbiqi yalnız bununla da qalmadı.

2018-ci il 22 mart tarixində ABŞ prezidenti Donald Trump ABŞ dövlətinin maraqlarına mənfi təsir göstərən Əqli Mülkiyyət Hüquqları siyasətini əsas tutaraq, Çinə qarşı sanksiyalar tətbiq edəcəyi haqqında bəyanat verdi.

2018-ci il 23 mart tarixində ABŞ Çindən idxal edilən 60 milyard dollar dəyərində ölçülən məhsullara sanksiyaların tətbiq edilməsi barədə qərarın tətbiqinə başladı. Bu məhsullar arasında aliminium və poladla yanaşı müxtəlif strateji məhsullar da yer almaqda idi.

ABŞ sanksiyalarına cavab reaksiyası olaraq, Çin 2018-ci il Aprel ayının 1-də cavab reaksiyası kimi sanksiyalar tətbiq etməyə başladı. Belə ki, Çin ABŞ-dan idxal

olunan yeyinti məhsulları, əsasən donuz ətivarə bununla yanaşı təzə meyvə, qoz-fındıq, şərab müxtəlif məhsullara olan tariflərə əlavə rüsumlar tətbiq etməyə başladı [38,2]. Rüsumlara tətbiq olunan sanksiyalar 10%-dən 25%-ə qədər yüksəldildi. Beləcə Çin hökuməti ABŞ-dan idxal olunan məhsullar üzrə 3 milyard dollarlıq sanksiya tətbiq etmiş oldu. Çin hökuməti idxal həcmının kifayət qədər yüksək olan bu məhsullar üzrə tariflərin tətbiqinin ABŞ-a sərt cavab reaksiya olacağını ehtimal edirdi.

2018-ci il 3 Aprel tarixində Çinin tətbiq etdiyi sanksiyalara cavab olaraq, ABŞ administrasiyası ticarət dəyəri 50 milyard dollar olan 1333 məhsuldan ibarət yeni bir siyahı üzrə yenidən tarifləri 25%-ə qədər yüksəltdi [39]. Bu sanksiya siyahısında Çin üçün kifayət qədər əhəmiyyətli və strateji olan məhsullar da yer alırdı. Belə ki, sanksiyaların tətbiq edildiyi ilk dövrlərdə siyahılara daxil olmayan müasir texnologiyalara əsaslanan məhsullar yeni siyahıda öz əksini tapırdı. Bu mallar siyahısında Çinin informasiya texnologiyaları, robotexnika, qabaqcıl dəmiryolu, gəmiçilik, müasir enerji vasitələri, yüksək texnologiyalı tibb və səhiyyə məhsulları yer almaqda idi. Bu məhsullar Çin üçün strateji məhsullar hesab olunurdu. Məsələn digər mövqedən baxdıqda, bu məhsullara olan rüsumların tətbiqi ilə ABŞ üçün də az əhəmiyyətli itkilər deyildi. Çünki ABŞ daxili bazarında bu məhsullara yüksək tələbat və ehtiyac var idi.

ABŞ-ın strateji məhsullara sanksiyalar və yüksək rüsumlar tətbiq etməsindən sonra Çin bir neçə saat keçmədən cavab reaksiyasını verdi. 2018-ci il 4 aprel tarixində Çin hökuməti tərəfindən hazırlanan 106 məhsuldan ibarət siyahıda yenidən əlavə rüsumlar 25%-ə qədər qaldırıldı. Bu sanksiyada Çinin əsas hədəfi soya məhsulları idi və bu məhsul ABŞ ixracının 60%-i təşkil edirdi. Bununla yanaşı siyahıda Amerika istehsalı olan avtomobillər, kimyəvi maddələr, dərman preparatları xüsusi yer almaqda idi [39].

Çinin 2018 4 Aprel tarixində həyata keçirdiyi sanksiyanın həcmi ixrac payı baxımından olduqca yüksək idi. Soya məhsuluna qoyulan əlavə rüsumların maliyyə dəyəri 50 milyard dollardan daha çox idi. İqtisadçıların fikrincə ABŞ-Çin ticarət

müharibəsinin ən kəskin cavablarından biri məhz bu sanksiya idi. Çinin hədəf aldığı məhsullar birbaşa olaraq ABŞ ixracatının faiz etibarilə böyük hissəsini əhatə edən məhsullar idi. Onların fikrincə təkcə soya məhsuluna qoyulan sanksiyalar ABŞ-da soya istehsalçıları arasında kəskin qarşıdurma yarada və maliyyə resursları baxımından statistik enişlərə səbəb ola bilərdi [40].

Çin və ABŞ arasında sanksiyaları analiz etsək, bu qarşılıqlı sanksiyalaşma prosesini tit-for-tat hərəkəti adlandırmaq olar. Bu termini bir qədər izah etsək, tərəflərin bir-birini hədələmək və cəzalandırmaq üçün atdığı addımlar və verilən cavab reaksiyaları kimi şərh etmək mümkündür. ABŞ-Çin Ticarət müharibəsində də qısa müddət fərqlə tərəflər bir-birinə sanksiyalar, bəyanatlar, gömrük rüsumları tətbiq etməklə qarşılıqlı şəkildə müharibə aparmaqda idilər.

2018-ci il 15 iyun tarixində ABŞ hökumətinin tətbiq etdiyi sanksiyalar ticarət müharibəsində yeni mərhələyə qədəm qoymasına səbəb oldu. ABŞ hökuməti Əqli Mülkiyyət hüquqları və texnologiyaları ilə bağlı ədalətsiz ticarət təcrübələrini əsas götürərək, Çindən idxal edilən texnoloji məhsullar üzrə 50 milyard dollarlıq mallara 25% tarif elan etdi. Çin buna cavab olaraq 34 milyard dollarlıq idxalı əhatə edən məhsullara sanksiyalar tətbiq etməklə öz cavab reaksiyasını gecikdirmədi. Beləliklə, ABŞ-Çin ticarət müharibələrinin rəsmi olaraq başlanğıc tarixi 6 iyul 2018-ci il oldu [37,579].

Ümumiyyətlə, siyasətçilər tərəfindən ticarət müharibəsinin əsas səbəbi kimi tarif artımları əsas göstərilir [38,25]. Yuxarıda sadalanan tarif artımları üzrə analiz etsək, ABŞ-ın, xüsusilə də, D.Trump hökumətinin verdiyi qərarlar ticarət müharibəsinin başlayacağını istisna etmir, Çinin verdiyi anti-reaksiyalar isə bu müharibələrin qaçınılmaz olduğunu göstərirdi. ABŞ-ın ilk gündən bəri verdiyi qərarların Ümumdünya Ticarət Təşkilatının "qoruma" qaydalarına uyğun olduğunu bildirən ABŞ rəhbərliyi, həmçinin ölkələrinin milli təhlükəsizliyi üçün gömrük tarifləri və əlavə rüsumların tətbiq olunmasının mümkün olduğunu bildirirdi. ABŞ hökuməti bütün bəyanatlarında yerli sahibkarların inkişafı, lokal iqtisadiyyatın

stimullaşdırılması, eləcə də, əhəmiyyətli dərəcədə məhsul istehsalının artırılması üçün bu proteksionist siyasətin vacibliyini vurğulayırdı. Bu məqamda Çinin hədəf olmasının obyektivliyini isə ticarət balansından Çin ilə olan payın çoxluğu ilə izah edirdi.

ABŞ hökumətinin bəyanatlarına və haqq qazandırmalarına Çin hökumətinin cavabı da daha çox ABŞ-ı təkzib etməkdən ibarət olmuşdur. Çin hökuməti bildirirdi ki, ABŞ-ın Çini hədəf almasında əsas səbəb Çinin ən çox idxal edən ölkə olması idi. Çin hökuməti rəqibinin lokal bazarda Çin məhsullarının payının artmasından və iqtisadi baxımdan Çinin inkişafından çəkdiyini bildirirdi.

Ticarət müharibəsi ərzində Trump hökuməti ən çox tənqid olunan tərəf kimi çıxış edirdi. Bu müharibə ərzində etdiyi çıxışlar mediada tənqidlərə məruz qalan prezident Donald Trumpın qərarları tənqiddə açıq olmuşdur. Donald Trump ticarət müharibəsi dövründə öz çıxışlarında Çinə qarşı sərt və radikal mövqe ilə çıxış etməsinin səbəbini Çinin merkantilist siyasət tətbiq etməklə, ABŞ-da istehsalçıların xərclərinin artmasına səbəb olduğunu əsas götürürdü [33,2-4].

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) qaydalarına əsasən, inkişaf etməkdə olan ölkə müəyyən dərəcədə iqtisadi inkişafa təkan vermək üçün qeyri-bazar təcrübələrindən istifadə etmək hüququna malikdir. Ticarət müharibəsinə qədər və onun davam etdiyi dövrlərdə də inkişaf etməkdə olan dövlətlər ABŞ-dan sonra iqtisadi güc mərkəzinə çevrilən Çin bazarına yaxınlaşmaqda və onun qaydalarına əməl etməkdə istəkli idilər. Baxmayaraq ki, Tramp hakimiyyəti Çin hökumətinə həm iqtisadi sanksiyalar, həm də öz bəyanatları ilə radikal fikirlər səsləndirirdi, Çin hökuməti yeni tariflərin tətbiqində və bəyanatlarda nisbətən təmkinli olmaqda və mütənasib cavab reaksiyaları verməklə fərqlənirdi.

Tramp administrasiyasının son anti-Çin addımlarının arxasında duran əsl niyyət bu ritorikadan kənara çıxır. Bunun iki aspekti var: -

1. Pekini ABŞ malları və xidmətləri üçün bazarını daha da açmağa məcbur etmək və ABŞ şirkətlərinə daha əlverişli investisiya şərtləri təqdim etmək.
2. Pekinin “Made in China 2025” strategiyasının əsasını təşkil edən dövlət tərəfindən dəstəklənən yüksək texnologiyalı sektorların məhdudlaşdırılması.

Politoloqlar ABŞ-Çin Ticarət müharibəsində yuxarıda göstərilən aspektlərdən ikincisini daha önəmli hesab edirdilər. Çünki yüksək inkişaf tempi ilə yüksələn Çin iqtisadiyyatının ABŞ üçün rəqabətdə daha əhəmiyyətli olan amili məhz Çinin “Made in China 2025” strategiyasıdır. Bu strategiya Çin sənayesinin hərtərəfli təkmilləşdirilməsi üçün həyata keçirilən təşəbbüs idi. “Made in China 2025” təşəbbüsünün aydın prinsipləri, məqsədləri, alətləri və sektor foksu vardır. Onun rəhbər prinsipləri bunlardır:

- İnnovasiyaya əsaslanan istehsala sahib olmaq.
- Kəmiyyətdən çox keyfiyyəti əsas tutmaq.
- Yaşıl inkişafa nail olmaq.
- Çin sənayesinin strukturunu optimallaşdırmaq.
- Kadr ehtiyatlarını tərbiyə etmək.

“Made in China 2025” strategiyasının əsas məqsədi Çin sənayesini hərtərəfli təkmilləşdirmək, səmərəliliyini artırmaq, integrativ etmək və bununla da, qlobal istehsal zəncirində Çin iqtisadiyyatının hakim mövqe tutmasını təmin etmək idi. Bu məqsədə doğru planın əsasını isə istehsalda əsas komponentlərin və materialların yerli tərkibini 2020-ci ilə qədər 40 faizə və 2025-ci ilə qədər 70 faizə çatdırmaqdır. Beləcə Çin öz istehsal gücünü çoxaldacaq və istehsalda asılılığını azaldacaq. Məhz bu baxımdan Çin yerli istehsal olan malları həm öz tələbatına, həm də dünya bazarındakı tələbatı tam istehsalla çıxara biləcək. Bu planda dövlət dəstəyi də öz yerini tapmaqda idi. Dövlət ümumi inkişafın təmin edilməsində maliyyə və fiskal alətlərdən istifadə etmək və istehsalın innovativləşdirilməsi üçün mərkəzin yaradılmasına dəstəkdə əsas rolu oynamalıdır. Planda bununla yanaşı bazar institutlarına güvənməyi, maliyyə və onun alətlərinin gücləndirilməyi nəzərdə tutulurdu.

Məqsəd sənayeni geniş şəkildə təkmilləşdirmək olsa da, plan 10 prioritet sektoru da hədəfləyirdi:

- Yeni və qabaqcıl informasiya texnologiyaları
- Avtomatlaşdırılmış dəzgahlar və robototexnika
- Aerokosmik və aviasiya avadanlığı
- Dəniz avadanlığı və yüksək texnologiyalı gəmiçilik
- Müasir dəmir yolu nəqliyyatı avadanlığı
- Yeni enerji vasitələri və avadanlıqları
- Elektrik avadanlığı
- Kənd təsərrüfatı avadanlıqları
- Yeni materiallar
- Bio-farma və qabaqcıl tibbi məhsullar.

“Made in China 2025” strategiyasını Çinin həyata keçirdiyi unikal iqtisadi plan deyil. Lakin bu planı digər ölkələrin tətbiq etdiyi iqtisadi planlardan fərqləndirən cəhətlər vardır. Plan təkcə innovasiyaya deyil, bütün istehsal prosesinə yönəldilmişdi. Tətbiq olunacağı sahələr təkcə sənayebub nüxtəlif sahələri deyil, həm də ənənəvi sənayelərin və müasir xidmətlərin inkişafına yönəlmişdir. Dövlətin bazarın həm özəl, həm də dövlət sektoruna malik mexanizmlərini qəbul etməsi və inkişafına yönəlik fəaliyyəti nəzərdə tutulurdu. 2013 və 2015-ci illər üçün müəyyən edilmiş meyarlar və 2020 və 2025-ci illər üçün hədəflər müəyyən edilmiş innovasiya, keyfiyyət, ağıllı istehsal və yaşıl istehsal üçün aydın və konkret tədbirlər yer almaqdadır.

2019-cu ildə ABŞ və Çin arasında dialoqlar davam edirdi. Buna baxmaraq ticarət müharibəsi də davam etməkdə idi. 2019-cu ilin may ayında ABŞ Çinə qarşı ticarət dəyəri 200 milyard dollarlıq Çin mənşəli məhsullara tətbiq edilən gömrük rüsumunu 10%-dən 25%-ə qədər qaldırdı. Buna cavab olaraq, Çin rəhbərliyi 5140 ABŞ məhsulunu əhatə edən siyahı üzrə ticarət dəyəri 60 milyard dollardan çox olan

məhsulların gömrük rüsumlarına 5-25% arasında dəyişən əlavə gömrük rüsumlarını artırdığını bildirdi.

Ticarət müharibəsinin 2019-cu ildə davamlı şəkildə irəliləməsi hər iki tərəfə ciddi maliyyə resursu problemi yaşadırdı. İstər ABŞ, istərsə də Çin iqtisadiyyatı üçün mənfi təsirlər özünü göstərməkdə idi. Bununla yanaşı

2019-cu ilin sentyabrında ABŞ Çindən idxal edilən 300 milyard dollarlıq məhsula, o cümlədən 250 milyard dollarlıq məhsula 25 faiz gömrük rüsumu ilə 10 faiz əlavə gömrük rüsumu tətbiq ediləcəyini açıqlamışdı. 2019-cu il çərçivəsində qarşılıqlı olaraq edilən ticarət hərəkətlərinin hər iki iqtisadiyyata mənfi təsir göstərdiyi açıq şəkildə görünür.

2.3 Bir kəmərlər bir yol layihəsi

Asiyanı Avropa ilə birləşdirən tarixi İpək Yolunun bərpası Çinin “Bir Kəmərlər Bir Yol” layihəsinin əsasını təşkil etməkdədir. 2013-cü ildə Çin prezidenti Si Cinpin sərəncamı ilə tarixi İpək Yolunun canlandırılmasını təmin etmək üçün “Bir Kəmərlər Bir Yol” (mənbələrdə OBOR) adlandırılan təşəbbüsü irəli sürmüşdür. Bu layihənin əsas sloganı “Çini dünyanın bütün xalqları ilə birləşdirmək” idi. Bu təşəbbüs iki əsas istiqamət üzrə inkişaf etməlidir. Bunlar “İpəkYolu İqtisadi Kəməri” və “XXI əsrin Dəniz İpək Yolu” adlı iki əsas proqramdan ibarətdir. “İpəkYolu İqtisadi Kəməri” aşağıdakı üç əsas marşrutu birləşdirir:

1. Çindən Avropaya gedən marşrut;
2. Çindən Fars körfəzinə və Aralıq dənizinə gedən marşrut;
3. Çindən Hind Okeanına gedən marşrut.

Layihənin digər proqramı olan “XXI əsrin Dəniz İpək Yolu” OBOR təşəbbüsünün üzvləri olan bütün dövlətlərin limanlarını su yolu ilə birləşdirməyi hədəfləyir.

Bu təşəbbüsün irəli sürülməsi Çinin tarixi iqtisadi inkişafının təşəkkülü ilə sıx bağlıdır. XX əsrin 60-cı illərini analiz etdikdə görmək mümkündür ki, bu dövrdə

ÇXR-də dəhşətli aclıq və səfalət höküm sürürdü. Bunun əsas səbəbi hakimiyyət tərəfindən həyata keçirilən kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinə əsaslanan xalq kommunaları siyasəti olmuşdur. Kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsinə əsaslanan kommunalar siyasətinin uğursuzluğu daha sonra “Böyük Sıçrayış” sənayeləşmə siyasətinin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Çin bu iqtisadi siyasətlə sənayeləşmə yolunda irəliləməyi hədəfləmişdir. Lakin burda da ciddi problemlər ortaya çıxırdı. Bunlardan biri Çinin daha çox xammal istehsalına əsaslanan və daha çox kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmış iqtisadiyyata sahib olması idi. “Böyük Sıçrayış” siyasəti daha çox sənayenin inkişafına fokuslanmışdı və sənayeləşmə üçün Çinin kifayət qədər resurs və kadr bazası yox idi. Sənaye müəssisələrində çalışan işçilərinin bacarıqları çox aşağı olması, sənayeləşmənin effektivliyini artırmaq üçün texnoloji inkişafın az olması və yaxud mövcud texnologiya vasitələrinin yetərsizliyi, geniş miqyaslı polad və dəmir istehsalı üçün lazımı infrastrukturun olmaması bu siyasətin perspektivli olmasını sual altına alırdı.

ÇXR-də Mao Tszedunun hakimiyyətə gəlməsi ilə onun rəhbərliyi altında “Yüz çiçək açsın” kampaniyası başladı. Bu kampaniya dissidentlərin sərt tənqidinə səbəb oldu. Opponentlərin etirazları mədəni inqilab ilə nəticələndi və kütləvi insan ölümü ilə müşayiət olundu. 1956-1976-cı illərdə bu siyasətin qurbanlarının sayı 30-56 milyon nəfər olmuşdur. Ümumilikdə Birinci və İkinci Dünya müharibəsi istisna olmaqla, bu siyasətin qurbanlarının sayı dinc dövrdə ən çox insan itkisi ilə bərabərdir [39,20].

Bir Kəmər Bir Yol layihəsi 850 milyard dollar investisiya həcmi olan 65-ə yaxın ölkəni və 900 layihəni birləşdirir. Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı (AIIB) OBOR kontekstində 100 milyard dollar başlanğıc kapitalı ilə fəaliyyətə başlamışdır [40]. Bir kəmər Çini Mərkəzi Asiya, Yaxın Şərq və Avropa ilə birləşdirən köhnə quru əsaslı İpək Yolunun canlanması olan “İpək Yolu İqtisadi Kəmərinə” ifadə edir. Belə ki, o, Müasir İpək Yolu kimi də tanınır [46,105]. Bir Yol Asiya, Afrika, Yaxın Şərq və Avropanı birləşdirməyi planlaşdıran “XXI əsr Dəniz İpək Yolu”nu ifadə edir. Bu dəniz İpək Yolu kimi də tanınır. OBOR-un məqsədi ölkələr arasında tərəfdaşlığı

gücləndirməklə Asiya, Avropa və Afrikanı birləşdirməkdir. Bu layihə Çinin imperator elçisi Zhang Qian 2000 il əvvəl Ərəb və Mərkəzi Asiyaya ticarət yolu kimi asanlaşdırılan köhnə İpək Yolunun təşəbbüskarı olduğu layihə ilə eyni məzmunu ifadə etdiyi üçün Çinin irsi hesab olunmaqdadır [60,524-529].

İpək o dövrdə Çinin ən çox ixrac etdiyi məhsullardan biri olduğundan bu marşrut İpək Yolu kimi tanınır. 2013-cü ildə prezident Xi Jinping dəmir yolları və avtomobil yolları kimi infrastrukturun inkişafı vasitəsilə Çin, Asiya, Avropa və Afrikanın bütün hissələri arasında əlaqə yaradaraq köhnə İpək Yolunu quracağını və canlandıracağını bəyan etdi. Bu, iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirməklə qlobal iqtisadi artıma kömək edəcək dünyanın ən böyük iqtisadi platformasıdır. Digər tərəfdən, 21-ci Əsrin Dəniz İpək Yolu OBOR-a üzv ölkələr arasında su yollarına əsaslanır. OBOR dünya əhalisinin üçdə ikisini və enerji resurslarının dördüdə üçünü əhatə edən meqa layihədir [36,17-25].

1970-ci ildə ÇXR-də hakimiyyətə gələn Den Syaopinin iqtisadiyyat üçün əsas siyasəti radikal islahatlar idi. Bu radikal islahatlar nəticəsində Çində iqtisadi inkişaf başlamışdır. Den Syaopinin siyasətinin prioritet istiqaməti sənayenin inkişafı idi. 1979-cu ildə Çində iqtisadiyyata həm dövlət tərəfindən, həm də xarici şirkətlərin cəlb edilməsi ilə ciddi investisiyalar qoyuluşuna başlandı. İnvestisiyaların əsas iki istiqaməti var idi. Bunlardan birincisi köhnə sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsi idi. ÇXR hakimiyyəti düşünürdü ki, ölkədə sənayenin inkişafı üçün modernləşdirmə siyasəti həm resurslar, həm də kadr hazırlığı istiqaməti üzrə olmalıdır. Milli iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq üçün köhnə sənaye müəssisələrinin və onların sahibkarlarının modernləşdirilməyə cəlb olunması sürətləndirilirdi. Fəal şəkildə tətbiq edilən investisiyaların ikinci istiqaməti yeni sənaye müəssisələrinin yaradılması istiqaməti üzrə idi. Burada Çin həm cari mövcud sənaye quruluşları üzərindən investisiyaları cəlb edir, həm də yeni sənaye quruluşlarının yaranmasını stimullaşdırırdı.

1970-ci illərdən etibarən yatırılan investisiyalar Çində sənayenin inkişafına və sənayeləşmənin sürətinin intensivləşməsinə səbəb olmuşdur. Milli investisiyalarla yanaşı iri həcmli xarici investisiyaların cəlb olunması müşahidə olunurdu. ÇXR-də xarici şirkətlər üçün xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması xarici investorların da marağını cəlb edirdi. Bu iqtisadi zonalar həm xarici dövlətlərə, həm də transmilli şirkətlərə açıq şəkildə investisiya yatırılması imkanını verirdi. Müasir dövrdə də Çinin əsas iqtisadi zonalarından olan Şençjen, Şikou, Çjuhay kimi iqtisadi zonalar məhz 70-ci illərdə yatırılan investisiyalar hesabına yaranmışdır. Çin sürətlə inkişaf edir və şəhərləşmə prosesi ilə urbanizasiyanın çoxalması bunu bir daha sübut edirdi. Bu illər ərzində Çində 14 yeni şəhər və onlarla yeni limanlar açılmışdır. Çinə investor kimi gələn xarici şirkətlərin rahat valyuta mübadiləsi etməsi üçün xüsusi valyuta dəyişmə məntəqələri fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

1970-ci illərdə Çinin sürətli inkişafı təbii ki, iqtisadiyyatda pay dəyişikliklərini də özündə ehtiva edirdi. Əgər kollektivləşdirmə dövründə Çinin iqtisadiyyatının əsas payını kənd təsərrüfatı təşkil edirdisə, bu dövrdə sənayeləşmə bu payın azalmasına səbəb olmuşdu. Bu dövrə qədər Çində xammala əsaslanan və kənd təsərrüfatından asılı olan iqtisadiyyat mövcud idisə, sənayeləşmə ÇXR iqtisadiyyatının kənd təsərrüfatından asılılığını azaltmışdı [61,67].

Çində sənayeləşmənin başlaması gələcək vəd edən perspektivli bir siyasət idi. 1990-cı illərdən başlayaraq dünyada höküm sürən qloballaşmadan Çinin kənar qalmamasının əsas səbəblərindən biri məhz Çində başlamış sənayeləşmənin uğurları ilə birbaşa əlaqəli idi. Məlumdur ki, qloballaşma dövründə yalnız kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmış iqtisadiyyatların uğur qazanması nisbi anlayışdır. Çünki qloballaşma daha çox inkişaf etmiş və çoxşahəli iqtisadiyyatları özünə cəlb edirdi. Çində sənayeləşmənin başlaması ilə onun qloballaşmaya cəlbini sürətləndirdi və Çin yeni və sürətlə inkişaf edən yeni bazara çevrildi.

Çinin iqtisadi inkişafını artıq dövlətin gələcək perspektivləri orta və uzunmüddətli periodlar üzrə daha dayanıqlı əsaslar üzərində qurması söylərini

aktuallaşdırdı. ÇXR hakimiyyəti artıq daxilə və xaricə yönəldilmiş iqtisadi strategiyaların tətbiqinə başladı. 1990-cı illərə qədər Çin öz daxili istehsalakını gücləndirməyə, ixraca və investisiyalara əsaslanan iqtisadiyyatdan daxili istehlaka əsaslanan iqtisadiyyata keçməyə çalışdı. 1990-cı illərdə artıq sənayeləşmənin tələblərinə uyğun olaraq, infrastruktur layihələr irəli sürülürdü.

1978-2018-ci illəri əhatə edən 30 il ərzində ÇXR İkinci inqilabdan sonra tətbiqinə başladılmış "islahat və açıqlıq siyasəti" Çinin inkişafını təmənni edirdi. Bu siyasətin həyata keçirilməsinin üç əsas səbəbi var idi. Bunlardan biri ölkə iqtisadiyyatının kökündən dəyişməsi idi. Bu artıq qeyd etdiyimiz kimi ölkənin kənd təsərrüfatı ölkəsindən sənaye ölkəsinə çevrilməsini özündə birləşdirirdi. Digəri isə ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artırılması idi. Bu baxımdan Çin öz qapılarını investisiyalar üçün açmış, ölkədə şəffaflığın olduğunu, iqtisadi zonalar yaranmasını, beynəlxalq təşkilatlarda və qurumlarda iştirakı ilə təsdiqləmişdir. Bu iki amilin nəticəsi kimi üçüncü səbəb ölkənin geosiyasətdə yerini müəyyənləşdirmək idi. Ümumiyyətlə Çin öz iqtisadi gücünü və nüfuzunu sübut etməyi əsas tuturdu. 2013-cü ildə prezident Si Cinpinin bəyanatı ilə məhz bu istiqamət üzrə genişmiqyaslı və qlobal əsaslı “Bir kəmə, bir yol” layihəsini irəli sürdü.

“Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü politoloqların fikrincə Çinin Qərbə doğru genişlənməsi siyasətinin formalarından biridir [28,321]. OBOR təşəbbüsünün kökləri əsasən Çinin daxili iqtisadiyyatı ilə bağlıdır. Çin öz daxili iqtisadiyyatını stimullaşdırdıqca beynəlxalq aləmə və əsasən də beynəlxalq əməkdaşlığa başlamışdır. ənayeləşmiş Çin iqtisadiyyatının həyata keçirdiyi strategiyalara baxdıqda Çin son otuz ildə beynəlxalq bazarda ucuz, kefiyyətli istehsal edən və ixrac həcmi beynəlxalq bazara uyğun olan bir dövlətə çevrilməyi hədəfləyirdi [26,30-43].

Artıq tarixə nəzər saldıqda gördüyümüz kimi, Çin iqtisadiyyatı zəif formadan güclü formaya illər ərzində keçmişdir və bu inkişaf xəttinin növbəti məntəqəsi OBOR layihəsi olmuşdur. Bu təşəbbüsün məqsədi dünyada, xüsusən də Mərkəzi Asiyada böyük iqtisadi bazar yaratmaqla Çinin iqtisadiyyatını təşviq etməkdir [67,15].

OBOR təşəbbüsü iqtisadi layihə olduğu kimi həm də siyasi əsaslara əsaslanırdı. Layihə qarşılıqlı sülh, əməkdaşlıq, iqtisadi inkişafda fəal rol oynayırdı. Dünyanın müxtəlif regionlarından ölkələri özündə birləşdirirdi. OBOR xətti ilə Banqladeş, Bruneý, Sinqapur, Şri-Lanka, Kamboca, Myanma, Maldiv adaları, Nepal, Sudan və Pakistan kimi Asiya ölkələri, dəniz limanları, neft və qaz kəmərləri, iqtisadi dəhlizlər birləşir. Bu layihə həmçinin azad ticarət zonalarını və enerji inkişafı layihələrini özündə ehtiva edir. Sülh, təhlükəsizlik, əməkdaşlıq, kimi prinsiplərlə inkişaf edən layihə Qərbin narahatlığına səbəb olur. ABŞ, Yaponiya, Hindistan siyasətçiləri və alimlərinə görə Çinin OBOR təşəbbüsünün artan təsiri bölgədə təhlükəsizlik təhdidlərinin artmasına səbəb ola bilər [35,4]. Çin buna cavab olaraq, bu iddihamları OBOR-a qarşı təbliğat hesab edərək, bir daha vurğulayır ki, OBOR məhz qarşılıqlı əməkdaşlıq, integrasiya və qarşılıqlı asılılıq kimi dinc məqsədlərə qulluq edir. OBOR dövlətləri həm quru, həm də su yolu ilə bir-birindən müsbət faydalanmağa və dünya xalqlarını bir-biri üçün əlçatan etməyə səsləyir. Çoxqütblü dünya harmoniya və sülh meyillərini ifadə edən addımlarını məhz OBOR vasitəsi ilə düzgün şəkildə həyata keçirə bilirlər.

OBOR təşəbbüsünün uğurlu olmasını təmənni edən əsas səbəblərdən biri yüklərin çatdırılmasının intensivliyinin artmasıdır. Çindən yola çıxan qatarlar Avropaya 15 gün ərzində quru yolu vasitəsi ilə məhsulları çatırırdısa, bu dəniz yolu vasitə ilə 2 dəfə daha tez çatacaqdı. Quru yolu ilə gedən məhsulların həcmi dəniz yolu ilə gedən məhsulların həcmindən azdır. və konteynerin dəniz yolu ilə göndərilməsinin qiyməti 2-3 dəfə ucuzdur [31].

Çinin bu geosiyasi məqsədli təşəbbüsünə ilk dövrlərdə ABŞ-ın reaksiyası çox radikal və ciddi şəkildə olmamışdır. Donald Trumpın hakimiyyəti illərinə təsadüf edən layihədə onun bu layihəyə münasibətindəki qətiyyətsizlik ABŞ-da sərt tənqidlərə səbəb olmuşdur [40,13]. Donald Trumpın rəhbərlik etdiyi ABŞ Bir Kəmərlər Bir Yol təşəbbüsünün reallaşacağına inamsızlıq göstərərək, onun önəmini yumşaq güc vasitəsi ilə sarsıtmağa çalışırdı. 2015-ci ildə Dünya Bankının keçmiş prezidenti

Robert Zoelick ABŞ-ın Asiya İnfrastruktur Bankından imtinasını analiz edərkən, bunun səhv bir addım olduğunu vurğulayırdı [69]. O qeyd edirdi ki, ABŞ administrasiyası imkanlar və imtinalar arasında qətiyyətsizlik göstərməməlidir. Əksinə hər vəchlə əməkdaşlığa açıq olmalıdır. ABŞ-ın Uzaq Şərqlə əməkdaşlığı konkret ölkələr üzrə deyil, qlobal miqyası əhatə etməlidir. Bu baxımdan onun imkanlar və imtinaları müxtəlif dərəcədə beynəlxalq əməkdaşlıqlar qurmasına təsir edir.

Robert Zoelick vurğulayırdı ki, ABŞ və Çin arasındakı münasibətlərdə ən xırda bir diqqətsizlik qarşıdurmaya və yeni münaqişələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda amerikalı siyasi analitiklər dəstəkləyirdi ki, ABŞ Asiyanın inkişafı üçün məhsuldar və məsuliyyətli fəaliyyətlə maliyyə və siyasi qarşıdurmanın qarşısını ala bilər [54]. İpək Yolunun Çinlə əməkdaşlıq çərçivəsinə fundamental integrasiyası çətin son addım olardı. Bu, pragmatik və çoxtərəfli əsasda, məsələn, çoxtərəfli inkişaf bankları vasitəsilə və yalnız seçilmiş layihələr üçün nəzərdə tutula bilər.

İpək yolu konsepsiyasının tətbiqi əslində dünya geosiyasiyyətin iqtisadiyyatın canlanması ilə müşahidə olunan nəticələrin əldə olunmasına şərait yaradır. ABŞ Xarici Əlaqələr Şurasının nümayəndəsi Eli Ratnerə istinad etsək, o bildirirdi ki, ABŞ üçün bu layihəyə əks layihə ilə çıxış etmək əvəzinə bu layihənin strategiyasına uyğunlaşmış bir çıxış göstərməsi labüddür [57]. ABŞ-ın Çin strategiyası yükü Çinin üzərinə atmağa yönəlib. ABŞ və Çin arasında geoiqtisadi məqamlarda yüklərin bölüşdürülməsi siyasəti tətbiq olunmalıdır və bu siyasət qarşılıqlı şəkildə olmalıdır. Eli Ratner vurğulayırdı ki, ABŞ-ın öz genişlənmə siyasətini və Şərqlə iqtisadi münasibətlərini nizama salmaq üçün atdığı addımlar Çin üçün təhlükəsizlik təhdidi formalaşdırır. Bu da qarşılıqlı konsensusun əldə olunmasının qarşısını alır.

Bir Kəmər Bir yol layihəsində Çinin təsirinin artması hərbi və təhlükəsizlik aspektlərindən də aktualdır. Bu baxımdan bu layihənin iqtisadi dəyəri də buna müənasib olaraq artmaqdadır. Eli Ratner qeyd edirdi ki, Si Cinpin dövründə Çin və ABŞ münasibətləri iktərəfli hərbi əməkdaşlığın intensivləşməsi, qarşılıqlı

əməkdaşlığın və etimadın qurulmasına xidmət etmir, o həm də İpək yolu və Çinin xaricdəki maraqları üçün təhlükəsiz mühit yaratmağa xidmət edir. ABŞ-ın aparıcı rolu təhlükəsizlik və iqtisadi sahələrdə ictimai malların təmin edilməsinə əsaslanırdı. Asiyadaxili ticarət artımı nəinki ABŞ məhsullarına tələbi azaldır, həm də ABŞ-ın Asiya dəyərlərinə və standartlarına təsirini azaldır.

ABŞ üçün Bir Kəmərlər Bir Yol layihəsi birbaşa və spesifik iqtisadi maraqlara uyğunlaşmırdı. İlk öncə ondan başlayaq ki, bu layihənin Çinin dünyadakı nüfuzunun artmasına səbəb olacaqdır. Bu da ABŞ-ın global sistemdəki uzunmüddətli maraqlarına və xüsusilə Şərqlə iqtisadi siyasətinə qarşı təhlükə təhdidi idi [58]. Buna baxmayaraq məsələnin məntiqi ilə analiz etdikdə bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, İpək yolunun hədəflədiyi iqtisadi münasibətlər ABŞ-ın bu regiondakı məsuliyyətini azaldırdı. Bu baxımdan ABŞ bu layihədə iştirak və bu layihəyə dəstək ilə əslində həm Çin başda olmaqla Şərqlə iqtisadi münasibətlərinin uğurlu olmasını təmin edə, həm də foksunun digər məsələlərə yönəlməsini təmin edə bilərdi. Yəni, ABŞ Bir Kəmərlər Bir Yol layihəsindən öz leyhinə istifadə edə bilər [66]. Lakin uzun perspektivdə Bir Kəmərlər Bir Yol layihəsinin genişlənməsi ilə ABŞ şirkətlərinin nüfuzu azalacaq və Çin şirkətləri ilə rəqabətdə çatışmazlıqlarla üzləşəcəkləri proqnoz olunur.

Bunlar Çindən hökumətin maliyyə və institusional dəstəyindən, həm də məsələnin, xərclərin və gəlirlərin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif üsullardan irəli gəlir. ABŞ şirkətləri üçün mümkün fəaliyyət sahələri xidmət sektorunda subpodratçı kimi mövcuddur, məsələnin, kommersiya sığortası, logistika və ya konsaltinq. Risklərə korrupsiya, mürəkkəb torpaq hüquqları, maliyyə riskləri və intellektual oğurluq daxildir. ABŞ Çinin məqsədlərinə informasiya siyasəti və yumşaq güclə nail olmaq istəyir [43].

2018-ci ildə keçirilən APEC sammitində çıxış edən ABŞ vitse-prezidenti Mayk Pens vurğulayırdı ki, Çinlə müqayisədə ABŞ daha ədalətli fəaliyyət kursu həyata keçirir [47]. Bu fikrin davamı kimi 2018-ci ilin İyun ayında Şanqri-La Dialoqunda iştirak edən Müdafiə naziri Ceyms. N.Mattis qeyd edirdi ki, ABŞ Çindən fərqli olaraq

öz əməkdaşlıq siyasətində heç bir strateji asılılıq yaratmır. ABŞ strateji asılılıq deyil, strateji tərəfdaşlıq təklif edir. Müttəfiqlərimiz və tərəfdaşlarımızla yanaşı, ABŞ region təhlükəsizliyini, sabitliyini, iqtisadi rifahını qorumaqda sadıqlıq göstərir.

ABŞ administrasiyası Çinin Bir Kəmərlər Bir Yol layihəsinə “Çinin boş layihəsi” kimi baxırdı. Ağ ev bu layihəyə qoşulan müttəfiqlərini və tərəfdaşlarını iddiham etməklə yanaşı, bu layihənin legitimliyini şübhə altına alırdı. 2019-cu il 9 mart tarixində İtaliyanın bu müqaviləyə qoşulmasını təsdiq edən sənədi imzalaması ilə Ağ evin sözcüsünün İtaliyan hökumətini Çinin infrastruktur boşluq layihəsinə legitimlik verməsi ilə iddiham etməsi də bunu bir daha sübut edir [63].

ABŞ aksentinə görə Çinin infrastruktur investisiyaları və ticarət strategiyaları onun əməkdaşlıq, tərəfdaşlıq, partnyorluq siyasətini deyil, bu kimi layihələrəndə istifadə edərək geosiyasi maraqlarını təmin edirdi. ABŞ-ın vizyonuna görə Çin ABŞ-ı Hind-Sakit okeanı regionunda sıxışdırmağa dövlət tərəfindən idarə olunan iqtisadi modelinin imkanlarını genişləndirməyə və bölgəni öz xeyrinə yenidən sıralamağa çalışır. 2017-ci ildə dərc olunan ABŞ-ın milli müdafiə strategiyası Çini Hind-Sakit okeanı regionunda ABŞ-ın rolunu ələ keçirmək cəhdləri xüsusi yer alırdı. Bu milli müdafiə strategiyasında Çinin bu addımlarına qarşı xəbərdarlıqlar öz əksini tapırdı [46,46].

ABŞ-ın Bir Kəmərlər Bir Yol və buna bağlı olan layihələrə verdiyi irrosional reaksiya əslində onun geosiyasi maraqları ilə əlaqəlidir. ABŞ üçün siya həmişə iqtisadi və təhlükəsizlik siyasəti maraqlarının əsas sahəsini təmsil edir. Bununla yanaşı regionda Şərq dövlətlərinin hegemonluğuna qarşı ABŞ hegemonluğunu ortaya qoyur. ABŞ təhlükəsizlik tərəfdaşlığı və güc proyeksiyası ilə bu regionda güclü nüvə və hərbi güclərin mövcudluğuna qarşı çıxmaqdadır. Bəzi ABŞ analitikləri qeyd edirlər ki, bu regionda toqquşan maraqların olduğu bir vaxtda buna paralel olaraq, Çinin qüdrətini sübut edən Bir Kəmərlər Bir Yol təşəbbüsü ABŞ-ın qəzəbinə səbəb olmuşdur. Nəzərə alsaq ki, regionda Çin, Hindistan, Şimali Koreya, Pakistan və Rusiyanın nüvə silahları mövcuddur, bu ABŞ üçün təhlükəsizlik və hərbi

hegemonluq üçün təhlükə təhdididir. Bununla yanaşı Bir Kəmər Bir Yol layihəsi ilə ABŞ öz ticarət balansının pozulmasından qorxur. ABŞ ticarətinin 40%-i Asiya ölkələri ilə olan iqtisadi münasibətlərin fonunda həyata keçirilir. Bu ticarətin əsas obyektləri ilk növbədə resurslar, qlobal dəyər zəncirləri və xidmət sahəsidir.

2000-ci ildə ABŞ-ın maraqları ilə bağlı yaradılan araşdırma komissiyası ABŞ-ın Şərq siyasətinin onun geosiyasi maraqları ilə uzlaşmasını analiz edirdi. Bu analizin nəticəsi kimi komissiyanın qərarı belə idi ki, ABŞ öz xarici siyasətində boşluqlara və daxili sabitliyin pozulmasına səbəb olacaq addımlar atmasa heç bir Şərqi Asiya ölkəsi onun qüdrətini sarsıda bilməz [40,13]. Lakin uzunmüddətli perspektivdə ABŞ Asiyanın bəzi ölkələrində öz aktuallığını itirmək riski ilə üzüzdür [25]. Çünki Şərqi və Cənubi Asiya təkcə iqtisadi münasibətlər deyil, həm də strateji baxımdan inkişaf edərək, ABŞ hegemonluğuna qarşı çıxacaq səviyyəyə çatmaqdadır.

Diqqət Asiya-Sakit Okean hövzəsindən Asiyaya, subkontinentaldan kontinental istiqamətə, Avrasiyadan Mərkəzi Asiyaya keçir. İpək Yolunun birbaşa və dolaylı təsirlərinə Rusiya, İran və Türkiyənin rolu daxildir. Hələ 2011-ci ildə ABŞ Türkmənistan, Əfqanıstan, Pakistan və Hindistanı yollar və boru kəmərləri ilə birləşdirən Yeni İpək Yolu Təşəbbüsünü təqdim etdi.

2014-cü ildə təklif edilən Hind-Sakit Okean İqtisadi Dəhlizi Hindistan, Nepal və Banqladeşi Myanma və Taylandla birləşdirməlidir. Bu layihənin ümumi həcmi 306 milyard ABŞ dolları idi. ABŞ bu layihə ilə Cənub-Şərqi Asiyada ən böyük investor, Hindistan isə ikinci ən böyük investor idi [42,12]. Bir Kəmər Bir Yol layihəsinə qarşı ABŞ-ın növbəti cəhdi 2018-ci ildə baş tutdu. Yaponiya və Avstraliya ilə üçtərəfli investisiya sazişi imzalandı. Bunun bir hissəsi olaraq, ABŞ enerji, infrastruktur və rəqəmsal iqtisadiyyatı təşviq etmək üçün dövlət inkişaf agentliyi vasitəsilə 113,5 milyon ABŞ dolları investisiya edirdi [63]. Bunun 50 milyon ABŞ dolları Asia EDGE proqramı və 10 milyon ABŞ dolları ABŞ ASEAN Connect Initiative çərçivəsində həyata keçirilir.

ABŞ-ın bu layihələri Çinin İpək Yolu layihəsi ilə rəqabətli şəkildə tətbiq olunur. ABŞ-ın Şərq ölkələrində özək investisiyaları regionda əməkdaşlıq və tərəfdaş qazanmaq üçün xeyli səmərəli hesab oluna bilər. Çinin Bir Kəmərlər Bir Yol layihəsi isə geosiyasi məqsədlərə xidmət etməkdədir. Gələcəkdə “Mavi Nöqtə Şəbəkəsi” layihəsi çərçivəsində ABŞ İnkişaf Agentliyi və Yaponiya Beynəlxalq Bankı, həmçinin Avstraliya ilə daha sıx əlaqələrin qurulması planlaşdırılır.

2019-cu ilin Noyabr ayında ABŞ-ın Asiyada infrastruktur layihələri üçün təklif etdiyi sertifikatlaşdırma proqramları da birbaşa İpək Yolu layihəsinə qarşı rəqabətin intensivləşdirilməsinə xidmət etməkdədir. Lakin burdakı fərq ondan ibarətdir ki, Çin İpək Yolu layihəsinə təkcə beynəlxalq investisiya kimi deyil, milli maraqların ifadə vasitəsi kimi baxmaqdadır. Lakin ABŞ-ın yatırdığı investisiyalar çox tərəfli əməkdaşlıq və bəzi politoloqların fikrincə desək, “asılılıq” siyasətinə əsaslanır. Həmin ilin 12 aprel tarixində ABŞ Aİ və Kanada ilə strateji və taktiki əməkdaşlığa dair üçtərəfli saziş imzaladı. Beş prinsipə əsaslanan bu üçtərəfli saziş resipiyent ölkələrin suverenliyi, ətraf mühitin mühafizəsi, yerli iş yerlərinin yaradılması, şəffaflıq və layihələrin davamlılığını əhatə edirdi.

Beləcə ABŞ Çinin Bir Kəmərlər Bir Yol layihəsinə qarşı, xüsusilə, Donald Trumpın prezidentliyi dövründə isti baxış bucağı nümayiş etdirmirdi. Çinin qüdrətinin və nüfuzunun qalxması riski ilə qarşılaşan ABŞ qarşı tədbirlər və layihələrlə rəqabət mühiti yaradır və Bir Kəmərlər Bir Yol layihəsinin varlığını yumşaq güc ilə əngəlləməyə çalışırdı.

NƏTİCƏ

ABŞ və SSRİ arasındakı cərəyan edən və ikiqütblü dünya kimi xarakterizə olunan münasibətlərin formalaşması SSRİ-nin dağılması ilə tənəzzülə uğradı. SSRİ-nin mövcudluğu dövründə ABŞ-ın Şərq siyasətinin əsas istiqaməti olmayan Çin Xalq Respublikası SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqillik qazanmaqla prioritet istiqamətə çevrildi.

Tarixin müxtəlif dövrlərində ABŞ və ÇXR arasındakı münasibətlərin inkişaf dinamikası fərqli olmuşdur. Tədqiqat işində də göstərildiyi kimi münasibətlər ÇXR-in müstəqil olmasına qədər qeyri-rəsmi formada yalnız ticari münasibətləri əks etdirmişdir. ÇXR-in müstəqillik əldə etməsi ilə ABŞ-Çin münasibətləri normalaşmağa doğru getsə də, kommunizmin yayılması ilə bu münasibətlərdə durğunluq müşahidə olunmuşdur. İstər ABŞ, istərsə də ÇXR-in ali hakimiyyətiin dəyişməsi tərəflərin münasibətlərinin formalaşmasında müxtəlif inkişaf tendensiyalarını müəyyən etmişdir. Tarixin müxtəlif dövrlərində bu münasibətlər müsbət, digər dövrlərində də mənfi istiqamətə yönəlmişdir.

Qloballaşma prosesi ABŞ-ın özünə müttəfiq qazana bildiyi mühiti formalaşdırsa da, Çinin qloballaşmanın bir parçasına çevrilməsi ABŞ üçün Şərqdə bir rəqibin formalaşmasına səbəb olmuşdur. ABŞ Çinin Qərbə doğru genişlənməsini, demokratikləşmə xətti tutmasını və liberal iqtisadi modelə oxşar iqtisadi siyasət aparmasını qəti tənqid edərək regiondakı öz hegemonluğuna hədə olaraq qəbul etmişdir. Tədqiqat işində də göstərildiyi kimi Çinin sürətli inkişafı və çox qısa zamanda iqtisadi səviyyədə ABŞ-a sürətlə yaxınlaşması ABŞ-ı ciddi narahat etməkdədir. Çinin Şərq regionunda müttəfiqlər qazanmaqla regionda gücə çevrilməsi həm ABŞ, həm də Çinin bu regiondakı maraqlarına ziddir.

Çinin qloballaşma prosesinin bir parçası kimi beynəlxalq təşkilatlarda iştirakı, xüsusilə, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı vasitəsi ilə regionun idarəçiliyi və siyasi proseslərində mühüm yer tutduğu danılmaz faktdır. Bu regionda Rusiyadan sonra digər ən güclü siyasi nüfuzun Çinə keçdiyi müşahidə olunur. ABŞ öz Sakit

okean regionu müttəfiqlərinin Çinlə yaxınlaşmasından narahatdır. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının işini uğursuz hesab etsə də, Çin bu təşkilat vasitəsi ilə region ölkələrinə nüfuz etməyi bacarmaqdadır.

Çini təşəbbüskarı olduğu Bir Kəmər Bir Yol layihəsinin geosiyasi məntiqi və yanaşması Çinin yüksəlişini bir daha sübut edir. Tarixi İpək yolunun yenidən inkişafını nəzərdə tutan bu təşəbbüs Çinin geosiyasi maraqlarına xidmət etməklə yanaşı, beynəlxalq logistika imkanlarını genişlədir və Şərqlə Qərbin birləşməsini hədəfləyir. Təşəbbüs həm quru, həm də su yolu ilə XXI əsrin ən böyük logistika layihəsidir. Bu layihənin genişlənməsi Çinə yeni bazarlar və iqtisadi cəhətdən üstün inkişaf vəd etməkdədir.

Bir Kəmər Bir Yol layihəsinin də yaratmış olduğu gərginlik və Çinin sürətli iqtisadi sıçrayışı tərəflərin arasındakı gərginliyi artırmaqla ticarət müharibələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqat işində hər iki tərəfin qarşılıqlı iqtisadi tariflərin artırılması ilə müşahidə olunan geosiyasi proseslərin analizindən bir daha aydın olur ki, ABŞ və Çin arasında güclü rəqabət formalaşmaqdadır və bu dünya iqtisadiyyatı və geosiyasəti üçün çox mühüm prosesləri özündə ehtiva edir.

Çin dünya geosiyətində mühüm geosiyasi aktor olmaq yolunda geniş addımlar atsa da, ABŞ hal-hazırda iqtisadi və siyasi cəhətdən ən güclü aktor olmaqdadır. Çin və ABŞ arasındakı münasibətlərin gələcək perspektivi dünya geosiyasətinin inkişaf tendensiyasını müəyyən edəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Baxışov M.Ə. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (1918-2003). Bakı: Şirvanəşr, 2004, 416 s
2. Hüseynov H.B. Şərq-Qərb münasibətlərində qloballaşma, ideoloji-siyasi mübarizə anlamında. Bakı: Təknur, 2008, 333s
3. Mustafayev S.M. ABŞ və Böyük Britaniyanın ən yeni tarixi 1918-2007-ci illər. Bakı: ADPU, 2009, 348 S
4. Nəsirov E.X. ABŞ və dünya 11 Sentyabrdan sonra / Elmi red: S. Qəndilova. Bakı: Bakı universiteti, 2003, 261 s.
5. Şükürov A.M. Qloballaşma: Mahiyyəti və perspektivləri. Bakı: Adiloğlu, 2001, 170s

Rus dilində

6. Володин Д.А США, Китай и новое военно-стратегическое уравнение в АТР // МЭ и МО, 2006 №2, с.74-81.
7. Дмитрий Косырев / Как Никсон договорился с Китаем, а Трамп разругался // <https://ria.ru/20190823/1557798129.html> 23.08.2018
8. Коростиков М. Дональд Трамп обвинил КНР в затягивании переговоров 06.05.2019 [Электронный ре- сурс] // Коммерсантъ. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3962129> (дата обращения: 09.03.2020).
9. Косов А. П. Политика США в отношении Китая в 1993–2000 гг. [Электронный ресурс] // Ученые за- писки УО ВГУ им. П. М. Машерова. 2013. Т. 16. С. 46–57. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21948750> (дата обращения: 11.01.2020).
10. Кременюк В.А Внешняя политика США в год выборов/Межд. жизнь 2004, 3 с 20-27
11. Лю Ц. Что впереди у КНР и США:вооруженный конфликт или потенциальный союз? МЕ и МО, 2005 6 с.76,85

12. Нагорный А.А., Парканский А.Б. США и Китай: экономические и научно-технические аспекты китайской политики Вашингтона. М. : Наука. 1982, 230 с.
13. П.Т., Подлесный. Политика США в меняющемся мире / Отв.ред. наука, 2004, 333 с
14. Самолет-разведчик США столкнулся с китайским истребителем// <http://www.agentura.ru/dossier/misc/avia/> 1.04.2001
15. Си Цзиньпин: идеи о социализме с китайской спецификой новой эпохи - руководство к действию при осуществлении партией и народом великого возрождения китайской нации / http://russian.news.cn/2017-10/18/c_136689132.htm 18.10.2017
16. Суржанский А.М. американо-китайские отношения в свете воздушного инцидента/Компас 2001 16, с 3-6
17. Сюй Тао. Влияние Астанайского саммита ШОС на международные отношения // Современные международные отношения (Сяньдай гоцзи гуаньси). — 2006. — № 6. — С. 14.].
18. Торкунов А.В. Современные международные отношения и мировая политика М. Просвещение 2005 990с
19. Фань Гуан. Стратегия США в Центральной Азии и ШОС // Исследование международных отношений (Гоцзи гуаньси яньцзю). — 2006. — No 8. — С. 72.
20. Цян С. Опасный миф о китайской военной угрозе/Азия и Африка сегодня 2003 2, с 33-40
21. Чикаидзе Ц.М., Сурхаева С.Х. Принципы китайско-американских взаимоотношений (кон. 1970-х — нач. 2010-х гг.) [Электронный ресурс] // Серия: История. Политология. 2016. No 1 (222). Выпуск 37. С. 61. URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_25863943_62591226.pdf (дата обращения: 05.02.2020).

22. Asian Infrastructure Investment Bank. Global Governance, 22, 11-26.
<http://www.aiib.org/>]
23. Andrea, A.J. (2014) The Silk Road in World History: A Review Essay. Asian Review of World Histories, 2, 105-127.
<https://doi.org/10.12773/arwh.2014.2.1.105>].
24. Aris, S. (2016) One Belt, One Road: China's Vision of "Connectivity". CSS Analyses in Security Policy, 195, 1-4.].
25. Auboin, M. (2009). Restoring Trade Finance: What the G-20 Can Do? CEPR.
26. Boucher R. U.S. Policy on Multilateral Organizations in Central Asia. Statement before the U.S. Helsinki Commission. 2006, September 26 // <http://www.usembassy.kz/documents/boucher-statement-2006.html>].
27. Chad P. Bown und Melina Kolb (2021), Trump's Trade War Timeline: An Up-to-Date Guide, Peterson Institute for International Economics (PIIE), 8. Februar 2021, Washington D.C.)
28. China and the World Bank - Bretton Woods Project". Bretton Woods Project. 2011-09-14. Retrieved 2017-06-06.
29. Clinton H., 2011. America's Pacific Century, Foreign Affairs, October 11. URL: <https://foreignpolicy.com/2011/10/11/americas-pacific-century/>
30. Dollar, David et al., The Geopolitical Impact (2017), 14
31. Du, M.M. (2016) China's "One Belt, One Road" Initiative: Context, Focus, Institutions, and Implications. The Chinese Journal of Global Governance, 2, 30-43. <https://doi.org/10.1163/23525207-12340014>
32. Foreign office of the U.S. Trade Representative, 2020. The People's Republic of China. URL: <https://ustr.gov/countries-regions/china-mongolia-taiwan/peoples-republic-china>].

- 33.Huang, Y. (2016) Understanding China's Belt & Road Initiative: Motivation, Framework and Assessment. *China Economic Review*, 40, 314-321.].
- 34.Huasheng, Z. 2013, China's View of and Expectations from the Shanghai Cooperation Organization. *Asian Survey*, 53(3), 436-460. doi:10.1525/as.2013.53.3.436)
- 35.Koval A. Vmesto knuta i pryanka – poyas i put. Kitaj predlagaet miru podderzhat svoyu koncepciyu // *Zerkalo nedeli*. – 2017. - No18-19. – S. 5. URL https://zn.ua/international/vmesto-knuta-i-pryanka-poyas-i-put-kitaj-predlagaet-miru-podderzhat-svoyu-koncepciyu-248857_.html
- 36.Majid, A., 2016, Shanghai Cooperation Organization: Expanding Horizons of Regional Cooperation. *Pakistan Vision*, 17(1), 146.
- 37.Michael Fredholm, "russia and Central Asian Security", Birgit Schlyter (ed.), *The Prospects of Democracy in Central Asia* (Istanbul: Swedish research Institute, 2005), 97–116. on the SCo, see in particular *ibid.*, 104–105, 107–110.
- 38.Office of the U.S. Trade Representative, 2020. Economic and Trade Agreement Between the United States of America and The Peoples Republic of China. URL: https://ustr.gov/sites/default/files/files/agreements/phase%20one%20agreement/US_China_Agreement_Fact_Sheet.pdf]
- 39.Public Law 106-286, 2000. Normal Trade Relations for the People's Republic of China. URL:<https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-106publ286/pdf/PLAW06publ286.pdf>
- 40.Ramasamy, B., Yeung, M. and Laforet, S. (2012) China's Outward Foreign Direct Investment: Location Choice and Firm Ownership. *Journal of World Business*, 47, 17-25.].
- 41.Rossi McInerney, Ashley et al., *ASEAN Business Outlook Survey 2018*, 12
- 42.Samson, A. (2018, 04 04). "Tariffs would deal 'devastating' blow to US soyabean farmers – trade group",. *The Financial Times*, Erişim Tarihi:

- 24.11.2020: <https://www.ft.com/content/64f35e56-37f4-11e8-8b98-2f31af407cc8> adresinden alındı
43. Sean L. Yom. Power Politics in Central Asia: The Future of the Shanghai Cooperation Organization. — 2002. — № 4. — C. 8. URL: <http://www.asiaquarterly.com/content/view/129/40>
44. Siehe bspw. Dollar, David et al., The Geopolitical Impact (2017), 13; Martel, William C., The Making of Future American Grand Strategy (2015)
45. Siehe bspw. Luft, Gal, Silk Road 2.0 (2017); Dollar, David et al., The Geopolitical Impact (2017),
46. Steven Lee Myers, “Why China is Confident it Can Beat Trump in a Trade War”, The New York Times, April 5, 2018, available at: <https://www.nytimes.com/2018/04/05/world/asia/china-trade-war-trump-tariffs.html>
47. Sutter, Robert, China-Russia Relations (2018)
48. Svante E. Cornell. Соединенные Штаты Америки и Центральная Азия. — 2004. — С. 245. URL: www.cacianalyst.org/view_article.php?articleid=3662
49. Tao Yang Dennis. China’s Agricultural Crisis and Famine of 1959-1961: A Survey and Comparison to Soviet Famines. Palgrave MacMillan, Comparative Economic Studies 50. — 2008. — pp. 1-29. URL : <https://ideas.repec.org/a/pal/compes/v50y2008i1p1-29.html>
50. The White House, National Security Strategy of the United States of America (2017), 46, 25
51. The White House, Remarks by Vice President (2018)
52. Tomeš, Z. &. (2006.). “Political Economy of Trade Policy”. The European Trade Study Group (ETSG),, pp. 1-10.
53. Treaty of peace, amity, and commerce, between the United States of America / Library of Congress // <http://lccn.loc.gov/12033773>
54. U.S. President, 2006. The National Security Strategy of the United States of America. URL: <https://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/2006.pdf>].

- 55.U.S. President, 2015. National Security Strategy. URL: <https://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/2015.pdf> .
- 56.U.S. President, 2017. National Security Strategy of the United States of America. URL: <https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>].
- 57.U.S. President, 2020. United States Strategic Approach to the Peoples' Republic of China. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2020/05/U.S.-Strategic-Approach-to-The-Peoples-Republic-of-China-Report-5.24v1.pdf>].
58. U.S. Trade Deficit With China and Why It's So High. The Balance. URL: <https://www.thebalance.com/u-s-china-trade-deficit-causes-effects-and-solutions-3306277>].
- 59.U.S.-China Economic And Security Review Commission, Hearing (2018), 98ff; Luft, Gal, Silk Road 2.0 (2017)
- 60.U.S.-China Economic And Security Review Commission, Hearing (2018), 70
- 61.U.S.-China Economic And Security Review Commission, Hearing (2018), 33f
- 62.US Embassy & Consulates in Australia, The U.S., Australia and Japan Announce (2018)
- 63.US's Quadrennial Defense Review Report (February 6, 2006) / by Department of Defense of USA, 96 pp. <http://www.globalsecurity.org/military/library/policy/dod/qdr-2006-report.pdf>
- 64.Van Hout, M.C. and Bingham, T. (2013) "Surfing the Silk Road": A Study of Users' experiences. International Journal of Drug Policy, 24, 524-529.].
- 65.Van M. Kitaj: ekonomicheskoe razvitie i socialnaya garmoniya. – Narodnoe izdatelstvo. – 2006. – 67 s.
- 66.Wolfe, Jan, U.S. official suggests (2019)
- 67.Wolfgang, L., & Mariya, M. (2018). "Who Benefits from Trade Wars?". Intereconomics, www.econstor.eu, s. 22-26.
68. www.silkroadstudies.org/docs/publications/2004/CRIA.pdf.

- 69.Yiu, Enoch, Beijing's strict capital controls (2017)
- 70.Zhou, W. and Esteban, M. (2018) Beyond Balancing: China's Approach towards the Belt and Road Initiative. Journal of Contemporary China, 27, 1-15.
-]
- 71.Zoellick, Robert, Shunning Beijing's infrastructure bank (2015)

Türk dilinde

- 72.Aran, B. (2018). "ABD, Çin, Ticaret Savaşları ve Türkiye". "Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı", s. 1-6.
- 73.Gençosmanoğlu, Ö. T. (2014). Uluslararası Ticarette Tarife Dışı Engeller ve Kullanım Kısıtları: Türkiye Örneği. Doktora Tezi. Ankara.
- 74.Kızıltan & Sandalcılar TRANSATLANTİK TİCARET VE YATIRIM ORTAKLIĞI (TTIP) ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME.
- 75.Tuncer, S. (1994). "Korumacılık Teori ve Uygulama". Dergi Park, s.237-266.
- 76.Yurttañıkımaz, Z. Ç., Kabadayı, B. ve Emsen, Ö.S. (2014), Ekonomik Büyüme ve Rekabet Gücü Üzerine Türkiye Analizi, İstanbul University Econometrics and Statistics e-Journal, 21, s.21-46